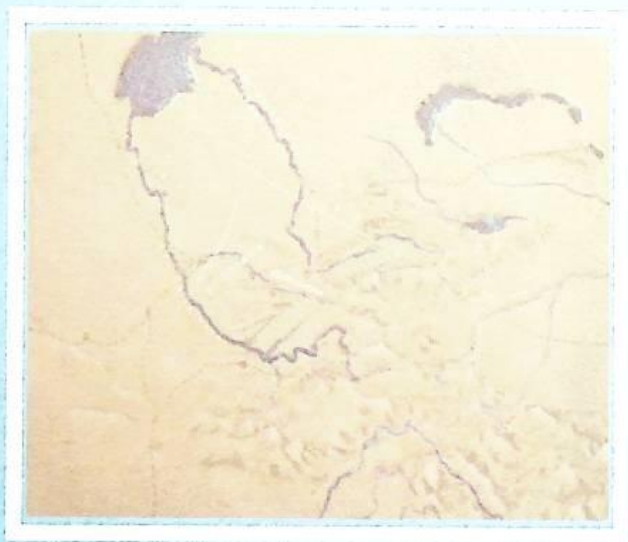

332.1
T-99

C

TOSHBOYEV FURQAT ESHBOYEVICH
ARAKULOV SHAXZOD SHAVKAT O'G'LI
ESHBOYEV SHAXRIYOR FURQAT O'G'LI

USTRUSHONA XALQLARINING
ANTIK DAVRDAGI SIYOSIY
HAYOTI

TOSHBOYEV FURQAT ESHBOYEVICH
ARAKULOV SHAXZOD SHAVKAT O'G'LI
ESHBOYEV SHAXRIYOR FURQAT O'G'LI

USTRUSHONA XALQLARINING ANTIK DAVRDAGI SIYOSIY HAYOTI

TOSHKENT
«VNESHINVESTPROM»
2019

Toshboyev F., Arakulov Sh., Eshboyev Sh.

Ustrushona xalqlarining antik davrdagi siyosiy hayoti: o'quv qo'llanma. – Toshkent.: «VNESHINVESTPROM» nashriyoti, 2019. – 72 b.

Mas'ul muharrir:

M.H. Pardayev – tarix fanlari nomzodi, O'zRFA
Arxeologik tadqiqotlar instituti yetakchi ilmiy xodimi.

Taqrizchilar:

F.A. Axmedshina – tarix fanlari doktori, professor;
B.M. Mirkomilov – tarix fanlari nomzodi, dotsent.

Yurtimizda davlatchilikning shakllanishi o'troq dehqonchilik vohalari bilan bog'liqligi tarixiy arxeologik va yozma manbalar orqali to'liq o'z isbotini topgan. Davlatchilikning vujudga kelish qonuniyatlari yuzasidan ham bu tarixiy haqiqatga to'liq mos keladi va bu masalada mavjud ilmiy qarashlarga to'liq qo'shilamiz. Masalaning yana bir jihati borki, yurtimiz dehqonchilik vohalari va ko'chmanchilar dashti tutashgan hududda joylashgan. Bu holat davlatchilik an'analarning shakllanishiga chorvador qabilalarning ham ta'sir ko'rsatishiga sabab bo'lgan. Mazkur uslubiy qo'llanmada ushbu jarayonning Ustrushonaga xos xususiyatlari va uning o'zbek davlatchiligi shakllanishiga ko'rsatgan ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Ushbu uslubiy qo'llanma Jizzax Davlat pedagogika instituti, Tarix fakulteti, Tarix o'qitish metodikasi yo'nalishi talabalariga O'zbek davlatchiligi tarixi fanini o'qitish uchun qo'shimcha manbaa sifatida tayyorlangan.

Mazkur uslubiy qo'llanma Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika instituti Kengashida (2018-yil 27-dekabr № 3 qaror) ko'rib chiqilgan va nashrga tavsiya qilingan.

KIRISH

Mamlakatimiz tobora ravnvaq topib jahonda o'z o'rni va nufuga ega bo'lib borayotgan bir paytda, o'zbek davlatchiligining paydo bo'lishi va rivojlanish bohqichlarini o'rganish muhim masaladir. O'zbekiston tarixining juda katta davri, jumladan davlatchilik tarixining ilk bosqichlari yozma manbalarsiz, arxeologiyaga oid materiallarga tayangan holda o'rganiladi. Davlatchiligimiz tarixiga oid turli tillarda bitilgan, qadimgi davrga oid tarixiy asarlar soni ko'p. Ularda qayd etilgan tarixiy voqealar, hodisalar, keltirilgan hujjatlar o'zbek davlatchiligi qadimiy tarixga bog'liq bo'lgan uzoq taraqqiyot yo'liga ega ekanligini ilmiy asoslaydi.

O'rta Osiyoning qulay jo'g'rofiy o'rni, tabiati, unumdor yerlari va shu hududda ham davlatchilikning erta paydo bo'lishiga sharoit yaratgan. Shunga bog'liq holda, O'zbekiston hududida davlatchilikning paydo bo'lganligi hech qachon inkor etilmagan. Mazkur davlatchilikning erta paydo bo'lganligi to'g'ridan to'g'ri o'zbek jamiyati bilan bog'liq tarzda va bu yurtda uzluksiz kechgan bir jarayon sifatida hali o'rganilishi muhim vazifa bo'lgan jihatlari ko'p.

Sobiq ittifoq davrida yurtimizda mavjud bo'lgan Qadimgi Sharq tarqqa xos xususiyatlar ham tan olinmas natijada, O'rta Osiyo hududida ilk davlatlarning qachon paydo bo'lishi masalasida olimlar o'rtasida keskin bahslar kechgan. Bir guruh olimlar erting hududimizdagi ilk davlatlar eramizdan avvalgi I ming yilga to'g'ri kelganligi haqida fikr bildirgan. Ikkinchi guruh olimlar O'rta Osiyo hududida ilk davlatlar ahamoniylar bosqinidan so'ng paydo bo'lgan deb hisoblashadi². Ba'zi olimlar esa hatto O'rta Osiyo hududida ilk davlatlar eramizdan avvalgi II eramizning I

¹ Массов В.М. К вопросу об общественном строе древней Средней Азии. — М.: История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1968.

² Хлопин И.Н. Юго-Западная Туркмения в эпоху поздней бронзы. — Л., 1933.

asrlarida Qang' davrida paydo bo'lgan degan fikrni bildirishgan¹. Olimlar bu masalani yechishda tashqi omillarga berilib, O'rta Osiyo xalqlarining asrlar davomida qo'lga kiritgan an'ana va tajribalariga yetarli e'tibor berishmaydi. Sobiq sho'rolar davri tarix fanida davlat sinfiy jamiyatining mahsuli deb qaralganligi bois ular hisobga olinmagan.

Sobiq ittifoq davrida boshlangan keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlardan S.P. Tolstov, Ya.G'. G'ulomovlarning Xorazmda, A.Yu.Yakubovskiy va V.A. Shishkinlarning Zarafshon vohasida, M.E.Massonning "Eski Termizda", A.N.Bernshtamning Yet-tisuvda, B.A.Latinin Farg'ona vodiysida ish olib bordilar. XX asrning ikkinchi yarmidan ilmiy plenumlarda ustuvor masalalar qatorida O'rta Osiyo xalqlari davlatchiligi bilan bog'liq masalalar ham kun tartibiga chiqa boshladi. Garchi, bu muammo sobiq ittifoq mafkurasiga mos kelmasa-da, A.Yu.Yakubovskiy, C.P. Tolstov, K.V.Trever, L.V.Oshanin, Ya.G'.G'ulomov, A.A. As-qarovlar o'zbek davlatchiligi va uning tarixiy ildizlari va o'ziga xos rivojlanish qonuniyatlari masalasida asosiy tadqiqotchilar bo'lishdi.

Mustaqillik yillarida sobiq ittifoq davridagi arxeologik material-larga qayta murojaat qilinishi va olib borilgan keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar, O'rta Osiyo hududidagi ilk davlatchilik ildizlari voha davlatchiligi, shahar – davlatlar ko'rinishida bo'lib, ular eramizdan avvalgi II mingyillikning ikkinchi yarmida paydo bo'lganligi to'g'risida aniq dalillarga tayangan ilmiy xulosalar ilgari surildi va uni dunyo ilmiy jamoatchiligi tan oldi².

¹ Зеймаль Е.В. К периодизации древней истории Средней Азии. В кн.: Новые памятники письменности и искусства. – М., 1986., Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира (К возможности новых постановок вопросов). – История иранского государства и культуры. – М., 1971.

² Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии.- Самарканд, 1993.; Шайдуллаев Ш. Илк давлатларнинг археологик белгилари. Ўзбекистон тарихи. 2002 й. № 3, 3-10 бетлар. Шайдуллаев Ш., Омонтурдиев Ш. Ўрта Осиё кўчманчи халқларининг сиёсий бирлашмалари. // Марказий Осиё деҳқончилик ва дашт цивилизациясининг ўзаро муносабатлари илмий-назарий анжуман материаллари –Самарқанд: 2011. – Б. 84-91.

Mavzuning nazariy uslubiy asoslarini O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning asarlarida ko'tarilgan davlatchilikka oid fikrlari¹, arxeolog-tarixchi va boshqa fan vakillarining qarashlari tashkil etdi. Ustrushona chorvadorlarining antik davri siyosiy hayotini mustaqillik yillarida shakllangan tarixni dialektik madaniy tushunish va uning provard maqsadi – sivilizatsion yondashish doirasida o'rganishga harakat qilinadi.

Shu paytgacha yurtimizda ilk davlatlarning tashkil topishi va taraqqiyoti asosan o'troq vohalar bilan bog'lanib, unga dasht chorvador qabilalarning ko'rsatgan ta'siri, ular tomonidan tuzilgan harbiy qabila ittifoqlari va bu siyosiy birlashmalarning o'zbek davlatchiligidagi o'rniga kam e'tibor qaratilgan. Qadimgi manbalarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, tarixning barcha davrlarida ko'chmanchilar tomonidan tashkil etilgan siyosiy birlashmalar va ularning o'ziga xos boshqaruv tartiblariga duch kelamiz. Ko'chmanchilar tomonidan tuzilgan ilk davlatchilik ko'rinishiga ega bo'lgan harbiy qabila ittifoqlari va ularning o'troq vohalarga ta'siri, o'zbek davlatchiligi shakllanishida ko'chmanchi qabilalarning ham o'z o'rnini bo'lgan, degan fikrni aytishga imkon bermoqda. Bu kabi siyosiy jarayonlar ayniqsa, Ustrushona hududlarida faol kechgan.

Bugungi kun davr talabi ko'chmanchilarining ijtimoiy-siyosiy tuzumi va uning o'zbek davlatchiligi tarixida tutgan o'rnini masalasini alohida mavzu sifatida o'rganish zaruriyatini kun tartibiga chiqarmoqda. Zero, tariximiz kabi qadim madaniyatimizning yaratilishida ham unga ko'plab etnik guruhlar, el-elatlar o'z ulushini qo'shgan. Bu tabiiy xol, chunki, hech qachon hech qayerda faqat bitta xalq davlatchilikka asos solmaydi va boy madaniyat

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 12., Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 90., Мирзиёев Ш.М. "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. / Халқ сўзи. 2017 йил 16 июнь., Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сонли Фармони "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси". / Халқ сўзи. – 2017, 8 феврал.

yarata olmaydi. Bu jihat madaniyatlar chorrahasida joylashgan Ustrushonaning qadim tarixi uchun ham xos hisoblanadi.

Ustrushonaning bepoyon dasht va cho'lli mintaqalaridan tashqari, Turkiston tog'lariga tutash baland tog'liklarida ham xo'jalikni rivojlantirish uchun barcha sharoitlar mavjud bo'lgan. Ayni paytda, tog' oldi dasht mavzellarida dehqonchilik xo'jaligi uchun muhim bo'lgan suv va unumdor vohalarning mavjudligi xo'jalikning har ikkala sohasi bilan faol shug'ullanish imkonini bergan. Bu holat barcha davrlarda aholining farovon hayotini kafolatlagan. Shu o'rinda Zahiriddin Muhammad Boburning Jizzax vohasiga kelib unga bergan ta'rifini keltirmasdan iloj yo'q: "Tongdan burunroq Xaliliya kentiga kelib tushtik. Xaliliyadan Dizak kelildi... Semiz etlar va mayda yemaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlar farovon. Andoq usrattin mundoq arzonliq va andoq baliyattin mundoq amonliqqa keldik... Umrimizda muncha farog'at qilmaydur edik. Muddatul umr amonlig' va arzonlig' qadrini muncha bilmaydur edik"¹. Ustrushona nafaqat qadimda aholining xo'jalik faoliyatini yuritishi va yashashi uchun qulay bo'lgan, balki u keyingi davrlarda ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

O'zbek davlatchiligi tarixini o'rganish orqali talabalar yurtimiz hududida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni mustaqil tahlil qilib, mazkur jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlari, sabab va oqibatlarini tushunib yetadilar. Bu esa yoshlarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, ularning ma'naviy-ma'rifiy salohiyatlarini yuksaltirish, ajdodlar an'analariga sadoqat, milliy o'zlikni anglash va undan faxrlanish tuyg'ulari ortishiga sabab bo'ladi.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1990. – Б. 86.

DAVLATCHILIKNING SHAKLLANISHIDA O'TROQ DEHQON VA KO'CHMANCHI CHORVADOR AHOLI MUNOSABATLARINING O'RNI

O'rta Osiyo hududining tabiiy sharoitidan kelib chiqib dehqonchilik va chorvachilik xo'jaligini yuritib kelayotgan aholi ilk davrlardan oq yonma-yon yashab kelgan. Qadimdan ikki xil xo'jalik vakillarining o'zaro madaniy aloqalari bir-birini to'ldirib, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muvozanatni ta'minlagan. O'troq dehqon va ko'chmanchi chorvador aholining o'zaro munosabatlari va uning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri masalasi O'zbekiston tarixining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Aytish mumkinki, O'rta Osiyo sivilizatsiyasi o'troq-dehqonchilik va ko'chmanchi-chorvachilik xo'jalik yuritishining sintezi zaminida vujudga kelgan. Tarixning deyarli barcha davrlarida harbiy va siyosiy hokimiyat ko'chmanchi chorvadorlar qo'lida bo'lgan. Savdo, hunarmandchilik va dehqonchilik bilan bog'liq tovar xo'jaligining rivojlanganligi o'troq dehqon aholi qo'lida iqtisodiy hokimiyatning to'planishiga sabab bo'lgan. Ustrushona ikki xil xo'jalik sohiblari uchun "kontakt zona" bo'lib, har ikki tomon doimo bir-birining mahsulotlariga kuchli ehtiyoj sezgan. Yonma-yon yashash tarzi va dashtdan ko'chmanchi chorvador aholi guruhlarining kirib kelishi o'zaro etnik qarishuvni ham tezlashtirgan. Ustrushonada kechgan bu kabi tarixiy jarayonlar bugungi kunda ham o'zining ilmiy tahlilini kutmoqda.

O'rta Osiyodagi o'troq va ko'chmanchi aholining o'zaro aloqalari masalasida 1987-yil oktabrida Alma-Ata shahrida sovet-fransuz simpoziumi o'tkazilib, uning materiallari "Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций (Ko'chmanchilar madaniyati va qadimgi sivilizatsiyalarning o'zaro aloqalari)" deb nomlangan to'plamda nashr etilgan¹. To'plamdagi maqolalarda asosan, ko'chmanchilar va o'troq dehqonlar o'rtasidagi aloqalar rivojining qonuniyatlari aks ettirilgan. Unda yoritilgan A.A.

¹ Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.// Алма-Ата: Наука, 1989. 464 с.

Asqarovning "Baqtriya o'troq komplekslarida dasht komponenti va uni interpretatsiya qilish masalalari", I.N. Xlopinning "O'rta Osiyodagi dasht madaniyatlarini shakllanishida tarixiy qonuniyatlar", Yu.A. Zadneprovskiyning "Ko'chmanchilar va qadimgi sivilizatsiyalarning o'zaro aloqalari hamda O'rta Osiyoning etnik tarixi", N.N. Negmatovning "O'rta Sirdaryodagi sak-sug'd sintezi", M.I. Filanovichning "O'troq va ko'chmanchi dunyolarning madaniy aloqalari hamda me'moriy an'analarning shakllanishi (Toshkentdagi Shoshtepa materiallari asosida)" deb nomlangan maqolalarida ko'chmanchilar va o'troq aholining o'zaro aloqalariga xos qonuniyatlar, ularning dinamikasi va tipologiyasi, eng qadimgi davrlardanoq o'troq va ko'chmanchi aholini qamrab olgan (birlashtirgan) yagona iqtisodiy tizim mavjud bo'lganligi, ikki tomon ham (yagona iqtisodiy tizimning ikki bo'lmasi) bir-birisiz normal faoliyat ko'rsata olmaganligi kabilar aniq faktlar asosida yoritilgan. Biroq, ushbu asarlarda sobiq ittifoq davridagi mafkuraviy qarashlar, shovinistik siyosati va Yevrotsentrik nazariyaga asoslangan g'oyalari ustunlik qilardi. Ushbu holatni ijtimoiy-siyosiy tuzumdan tortib, turkiy xalqlarning kelib chiqishi va oriylar muammosigacha bo'lgan qarashlarda kuzatish mumkin¹.

O'troq va ko'chmanchi madaniyatlarning o'zaro aloqalari va munosabatlari masalalariga sobiq ittifoq davrida ham alohida e'tibor qaratilgan. 1984-yilda nashr etilgan, qozoq olimi L.Kshibekovning "Кочевое общество: генезис, развитие, упадок" nomli kitobi, ko'chmanchilar jamiyatini chorvadorlikka asoslangan xo'jalikning aniq shakli sifatida tadqiq etishga bag'ishlangan. Ushbu asarda ko'chmanchilar jamiyati tarixini o'troq xalqlar tarixi bilan chambarchas bog'liq holda qarab chiqish zaruriyati, ko'chmanchilar jamiyatining eng qadimgi davrlarda vujudga kelganligi, keyingi taraqqiyoti va inqirozi

¹ Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоари? Материальная культура племен Андроновских общности и происхождения индоиранцев.– М.: 1994., Смирнов К.Ф. Е.Е.Кузьмина. Происхождения индоиранцев в свете новейших археологических открытии. – М.: 1977., Итина М.А. История степных племен южного приаралья. –М.: Наука, 1977., Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М.: 1979.

masalalari ko'rib chiqilgan¹. Bu paytda g'arbiy Yevropa tarixshunosligida ham ko'chmanchilar masalasida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan.

O'troq va ko'chmanchi aholi munosabatlari masalasini tahlil qilishda, ko'chmanchi chorvadorlar bilan yarim ko'chmanchilarni ham farqlash zarur. Yevroosiyo dashtlaridagi haqiqiy ko'chmanchilar hamisha harakatda (ko'chib yurishda) bo'lishgan. Imkoniyati mavjud bo'lgan vohachalarda primitiv dehqonchilik ham qilishgan. Ularning dehqonchilik vohalari bilan aloqalari juda sust bo'lib, ba'zi geografik omillargina ularning u yoki bu darajada o'troq aholi bilan aloqada bo'lishiga sabab bo'lgan². Ustrushonada esa yaylov chorvachiligi keng ommalashgan bo'lib, ularning o'troq aholi bilan aloqalari kuchli bo'lgan. Ustrushonadagi kabi dehqonchilik vohalariga ko'chmanchi chorvadorlarning kirib kelishi va xo'jalik yuritish shaklini o'zgartirishi, buning oqibatida o'troq vohalarda ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy aloqalarning avj olishi masalasida K.M. Baypoqovning bergan fikrlari e'tiborga molik. Ung ko'ra, "ikki xil xo'jalik a'zolarining o'zaro munosabatlarini bir-biriga qaramaqarshi bo'lgan ikki xil hayot tarziga ega bo'lgan jamoalar sifatida emas, balki ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi yoki keng ma'noda mehnat taqsimoti tufayli ikkiga bo'lingan jamoalar sifatida qarash lozim"³. Ustrushonada dehqon aholi bilan chorvadorlar xo'jalik yuritishidagi farq mavjud sharoitdan kelib chiqqan holda (ma'lum bir guruh ko'chmanchi aholining o'troq hayot tarziga o'tishi bilan) kamayib borgan. Xalqlar tarixidagi bu jarayonlar vaqtga, hududiy joylashishi yoki etnik tarkib topishiga bog'liq bo'lmagan. Bunda dehqonchilik va chorvachilikning tarkib topish bazasi, jamiyatning ijtimoiy bo'linishi, savdo va hunarmandchilikning paydo bo'lishi, etnik birlikning tarkib topishi,

¹ Кшибехов Л. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок.— Алма-Ата Наука, 1984,—238 с.

² Руденко С.И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках // Географическое общество СССР. Доклады отделению этнографии. М.: 1967. — № 1.

³ Байпаков К.М. Город и степ в древности: оседлость и земледелие у саков и усуней Жетысу... —С.53.

kuchli boshqaruv hokimiyatiga asos solinishi, yagona mafkura va diniy tasavvurlarning yoyilishi kabilar muhim rol o'ynagan.

Ba'zi olimlar, ko'chmanchilarning harakatchan tabiatiga qarab, ular hamisha o'zlarining qo'shnilariga tazyiq o'tkazib kelgan deb ta'kidlaydi. Bu unchalik to'g'ri emasligini moddiy madaniyat ashyolarining tahlillari ham ko'rsatmoqda. To'g'ri, ko'chmanchilar va o'troq aholi munosabatlari doimo barqaror, ijobiy tarzda bo'lmagan. Ko'chmanchi xalqlarning yashash tarzi va jamiyat tuzilishini tahlil qiladigan bo'lsak, ular tabiati bosqinchilik yurishlarini uyushtirishga ko'p ham mos emas. Bunday yurishlar faqat yaylovlar uchun bo'lishi mumkin¹. Ishchi kuchi, ishlab chiqarish va mahsulot taqsimoti ustidan hukmronlik o'rnatish kabi ijtimoiy-siyosiy keskinliklar nafaqat ko'chmanchi va o'troq, balki o'troq xo'jalikka asoslangan madaniy vohalar aholisi o'rtasida ham kechgan.

Ustrushonada kechgan bu aloqalar o'rganilgan moddiy manbalarda yaxshi seziladi. G'ulbo mozorqo'rg'onlarida qayd qilingan kulolchilik idishlarining asosiy qismini qo'lda yasalgan ko'chmanchilarga xos idishlar tashkil etsa-da, kulolchilik charxida, mayin tuproq loyiga boshqa aralashmalar qo'shilmagan holda, xumdonda sifatli qilib hamma joyi bir xilda pishirilgan sopol (ko'za) idishlar ham mavjud. Bu sopol idishlarning sirti jigarrang angob bilan bo'yalgan. Og'iz gardishi sirtga biroz qayrilgan va uning diametri tag qismi diametridan ancha katta. Bu toifadagi ko'zalarda ko'proq o'troq hayot sohiblari tomonidan ishlab chiqarilgan sopol idishlarga xos xususiyatlar mavjud. Chunki, ko'chmanchilar sopol buyumlarining tag va ust qismlari ko'pincha bir-biriga proporsional bo'ladi². Bu ko'zalar o'z tuzilishi va yasaliş xususiyatiga ko'ra, Bishkent vodiysidagi mil. avv.gi II–I asrlarga oid Aruktov va Babashevskiy mozorqo'rg'onlaridan³, Sug'd vohasidagi Kushonlar davriga oid

¹ Сулейменов Р.Б. Формационная природа кочевого общества: проблема и метод...—С. 67.

² Массон В.М. Кочевнические компоненты кушанского археологического комплекса // Проблемы античной культуры. — М.: 1986. —С. 260.

³ Мандельштам А.М. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. — Л.: 1975. —С. 156. Табл. VII. Рис.2.

Ko'ktepa shaharchasidagi qabrdan¹ topilgan sopol idishlarga o'xshash. Ustrushonadagi eramizning I–IV asrlariga oid Xi-toytepa manzilida ham bo'ynidan xuddi shunday aylana o'tkazilgan sopol idishlar topilgan.

Ikkinchi sopol ko'zaning sirti sariq (ba'zi joylari jigarrang) angob bilan bo'yalgan. Idish tagdoni tekis, og'iz gardishi keskin tashqariga qayrilgan. Yasalish usuliga ko'ra u ham o'troq aholi ustalari tomonidan yasalgan sopol idishlarni eslatadi. Idishlardagi bu kabi xususiyatlar Farg'ona vodiysi yodgorliklaridagi sopol idishlarda ham mavjud². Janubi-g'arbiy Farg'onaning Ustrushona bilan chegaradosh hududlarini o'rgangan G.A.Brikinaning fikricha, ko'chmanchilar ko'pincha o'troq vohalarda yuksak taraqqiy etgan madaniyat ta'siriga duch kelgan. Bu holat kulollik mahsulotlariga ham taalluqli bo'lib, mozorqo'rg'onlarda uchraydigan bunday kulollik charxida yasalgan sopol idishlarda ishlov berish, angob berish va pishirishda kamchiliklar kuzatiladi³. Bu holatni tahlil qilgan olim, bunday mahsulotlar hali o'troqlashganiga ko'p bo'lmagan ustalar tomonidan Farg'ona vodiysidan import qilingan buyumlarga taqlid qilib yasalgan degan fikrni bildiradi.

O'z tadqiqotlarida Ustrushona kulolchilik idishlarini ilmiy tahlil qilgan M.H. Pardayevning ta'kidlashicha, "Shimoli-g'arbiy Ustrushona arxeologiya yodgorliklaridan topilgan sopol idishlar namunalarining ilmiy tahlili va bu orqali komplekslarni davrlashda birmuncha murakkabliklar mavjud. Murakkablikning birinchi sababi mazkur region sopol idishlari uchun davrlarini belgilovchi xronologik jadvalning yo'qligi bo'lsa, ikkinchi sababi o'troq dehqonchilik vohalari bilan ko'chmanchi, cho'l madaniyati chegarasidagi bu mavze turli xususiyatli moddiy madaniyatlarning uchrashuv joyi "chorraha"si ekanligi sababli o'zaro ta'sir va qorishuv darajasini

¹ Rapin C. Nomads and the Shaping of Central Asia: from the Early Iron Age to the Kushan period // *Proceedings of the British Academy-133*. After Alexander Central Asia before Islam, 2007, 52 fig. 9, s

² Анарбоев А.А. Жилище раннесредневекового Ахсиканта // ИМКУ. – Самарканд. 2004. –№34. –С.158.,

³ Брыкина Г.А. Археологические памятники Баткена и Ляйляка (Юго-Западная Киргизия). Фрунзе, 1962. С. 9-10, рис.

yuqori bo'lganligidir"¹. Bu holatni qo'shni qabilalar, keyinchalik Ustrushonaga ham kelib joylashgan yuechjilar moddiy madaniyati bilan taqqoslab ko'rsak masala yanada oydinlashadi. A. Xo'jayev xitoylik olimlarning yuechjilar moddiy madaniyatiga oid topilmalar haqidagi fikrlarini quyidagicha keltiradi: "Ruzie –yuechjilarda sopoldan turli idish-tovoq yasash ishlari ham keng tarqalgan. Ikki quloqli, ya'ni tutqichli ko'zachalar, don solish uchun ishlatiladigan xumlar va boshqalar shular jumlasidandir. Ruzie – yuechjilar ishlab chiqargan sopol buyumlar bir necha umumiy xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) buyumning ustini bo'yash uchun ishlatiladigan bo'yoqlar quyuc bo'lgan; 2) yasalgan buyumlarning shakllari nisbatan yumaloq; 3) idish-tovoq va ko'zalarning tag qismi qalin bo'lgan va qizil bo'yoqda bo'yalgan; 4) ularning qopqoqchalari kesib olingan va ularda turli hayvonlarning shakli o'yib tushirilgan"². Bunga o'xshash xususiyatlar Ustrushonada o'rganilgan kulolchilik idishlarida ham kuzatiladi.

Ustrushona chorvadorlari mozorqo'rg'onlarining qadimgi qishloq makonlari va shaharlardan uzoqda joylashganligi, chorvadorlarning hali hech kim egallamagan, o'zlashtirilmagan dasht va cho'llar bo'ylab harakat qilganligini ko'rsatadi. An'anaviy chorvachilik tarzidagi eksintensiv xo'jalik yangi yaylovlar tomon siljishni ham taqozo etgan. Vaqt o'tishi bilan har ikkala xo'jalikda ham ishlab chiqarish munosabatlarining o'sishi o'zlashtirilmagan yerlarning kamayishiga olib kelgan. Keyinchalik o'troq va ko'chmanchi aholining yaylov, o'tloq, va ekinzorlarga bo'lgan ehtiyoji ular o'rtasidagi nizolarga juda ko'p sabab bo'lgan. Ba'zi paytlardagi qurg'oqchilik yoki qishning me'yordan ortiq sovuq bo'lishi va cho'zilishi hamda turli xil yuqumli kasalliklar tufayli chorva mollarining qirilib ketishi ham ko'chmanchilarning o'troq vohalarga yurish qilishiga sabab bo'lgan. Chorvadan boshqa asosiy ozuqa zaxirasi bo'lmagan chorvadorlar bunday ayanchli holatda yashab qolish uchun so'nggi choralarni izlashga majbur

¹ Пардаев М.Х., Фофуров Ж.И. Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ маконлари (ёзма ва археологик манбалар асосида). – Т., 2016. Б.218.

² Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. – Б. 191-192.

bo'lib, qo'shni hududlar va o'troq vohalar tomon harakatlana boshlashgan. Yevroosiyo dashtlarida esa bunday paytda, qiyin ahvolda qolgan qabilalarning ko'pincha yirik qabila sardorlariga tobelik bildirib, uyushgan yetakchi ittifoqchilar madadida, nafaqat o'troq vohaga, ba'zan qo'shni (ko'chmanchi) qabilalar ustiga ham yurishlar uyushtirishi kuzatiladi.

Chorvadorlarning o'troq vohalarga bosqinlar uyushtirishiga dashtdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Yevroosiyo dashtlaridan ko'chmanchilarning o'troq vohalarga yurishlari ma'lum bir ko'chmanchi qabilaning emas, balki ko'proq harbiy birlashmalarning harakati edi. S.A. Pletnevaning yozishicha, "yurishlarga hamisha iqlim sharoitining noqulay ke-lishi va demografik portlashlar sabab bo'lgan"¹. Yirik chorva-dorlar serfarzand va oilalari katta bo'lib, bolalarni ham chorva, yaylov va yangi yashash hududlar bilan ta'minlash zarur edi. Ibn Holdun "dasht bu oddiy bo'lmagan hayot generatori", – deb yozganda u tamoman haq edi. Nisbatan daxlsiz va qulay hududlarda joylashgan chorvadorlarda muntazam demografik portlash kuzatiladi. Aholining muntazam suratda ko'payishi va turli xildagi tabiiy va ijtimoiy sabablar markazdan qochish va yangi yerlarga kelib joylashishni taqozo qilgan. Shu tarzda, bir guruh aholining xo'jalik yuritish shakllarini o'zgartirishi sodir bo'lgan. Bunday jarayonlar dasht bilan dehqonchilik vohalarini bog'lovchi –Ustrushona hududiga tinimsiz ta'sir ko'rsatardi.

1957–59-yillarda Ustrushonaning dehqonchilik vohalari che-garasidagi mudofaa devori – Kapiroak o'rganilgan. Hozirgi saq-lanib qolgan izlaridan uning o'z vaqtida nihoyatda mustahkam bo'lganligi seziladi. Yodgorlikni o'rgangan H. Muhamedovning ta'kidlashicha, "Bu devor xarobalari ham uzun ketgan sun'iy ko'tarma holidagi saqlangan bo'lib, kengligi 15-20 metr, ba'zi joylarda hatto 25 metrni tashkil etadi. Uning balandligi har joyda turlicha bo'lib bir metrdan, uch metrgacha saqlangan"². Yevroosiyo mintaqasidagi (O'rta Osiyo, Xitoy, Eron va b.), dehqonchilik vohalarini chorvadorlarning tinimsiz ravishda kirib kelishi va

¹ Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М.: 1982. –С. 117.

² Х. Муҳамедов. Қадимги мудофаа деворлари. – Т., 1961. –Б.52.

talonchilik yurishlaridan himoya qilish maqsadida qurilgan bu kabi devorlar ko'p o'rganilgan. Tadqiqotchining aniqlashicha, "Jizzax vohasi yoysimon shakldagi devor bilan o'rab olingan. Devorning g'arbiy qismi Kuyovboshi qishlog'i orqali Yetimtog'ga borib taqalgan va uning davomi tog'ning narigi betidagi Oqtepadan boshlanib G'allaorol sari yo'nalgan. Kampirakning sharqiy qismi esa Olmachi qishlog'idagi Siypanchiqtepadan boshlanib, janubi-sharqqa, Ravot qishlog'idagi Qo'rg'ontepaga qadar qariyb 20 km masofagacha borgan"¹. Bu kabi mudofaa devorlari Ustrushonada ham ikki xil xo'jalik sohiblarining munosabatlari hamisha bir xilda bo'lmaganligini ko'rsatadi.

Ustrushonada o'zlashtirilmagan bepoyon yaylovlar ko'p bo'lib bunday joylarga kirib kelgan va ba'zi o'troqlashgan chorvadorlar o'zlarining dashtdagi qarindosh qabilalari bilan aloqa bog'lab, yangi hududdagi savdo va siyosiy ishlarda imtiyozli rol o'ynay boshlagan. Ularning yaylov-qishliq-yaylov shaklidagi uzoq masofalarga ko'chishlari aloqa yo'llarining shakllanishi va rivojlanishiga ham sabab bo'lgan². G'ulbo mozorqo'rg'onlarida o'troq aholi hunarmandlari tomonidan ishlab chiqarilgan buyumlarning uchrashi antik davrda har ikki xo'jalik sohiblari o'rtasida qizg'in aloqalar bo'lganligidan dalolat beradi. O'troq vohalar bilan ko'chmanchilar dashtini bog'lab turuvchi Ustrushonada bunday vositachilik yoki o'tkazuvchanlik ikki xil xo'jalik vakillarining aloqalarini kuchaytirib, ikki tomon uchun ham boshqa xil ko'pgina (mavsumiy) shakllarni qabul qilishga imkon bergan.

Qirg'izistonlik olim T.Kenensariyev so'zlari bilan aytganda, qadimdan bu yerda ikkita tipning birga yashashining noyob varianti yaratildiki, bittasining ikkinchisiz mavjud bo'lishi amalda mumkin emasdi"³. Ba'zi hollarda chet el bosqinchiligi natijasida voha aholisi ular asoratiga tushib qolar va o'troq aholining ko'chmanchi chorvadorlar bilan aloqalari sun'iy ravishda uzib qo'yilar edi. Bu esa har ikkala tomon iqtisodiyotining

¹ X. Мухамедов. Қадимги мудофаа деворлари. –Т., –Б.51-53.

² Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. –Т., – Б. 89

³ Кененсариев Т. Истоки взаимодействия кочевых и оседлых традиций Ферганской долины и историческая перспектива // Ош и Фергана в исторической перспективе. Вып. 3. – Бишкек: Изд. «Мурас», 2000, с.21.

izdan chiqishiga olib kelardi. Aynan shu sababli ham chet el bosqinchilariga qarshi har ikki tomon birgalikda kurash olib borgan. Aleksandr Makedonskiy boshchiligidagi yunon-makedon qo'shinlariga o'troq aholi (sug'dlar, baqtriyaliklar va o'troq ustrushonaliklar) bilan bir safda Ustrushona chegaralaridan boshlanuvchi bepoyon dashtlar egasi – saklarning ham qarshi kurashganligi, arablar bosqiniga qarshi kurashda dasht aholisi (turklar)ning yordamga kelishi, Xitoy ekspansiyasiga qarshi kurashdagi arab, sug'd va chorvador turkiylarning hamkorligi kabilar fikrimizning isbotidir¹. Bu hamkorlik turli davrlarda turlicha ma'no kasb etgan. Ba'zi hollarda ko'chmanchilik bilan shug'ullangan xalqlar o'troq aholi tomonidan barpo qilingan davlatlarga yarim qaram holda kirib, ma'lum majburiyatlarni olgan, yoki aksincha holatlar ham bo'lgan.

Shu o'rinda Yu.V. Pavlenkoning, "ko'chmanchilar dunyosi o'z holicha, ya'ni sivilizatsiyalashgan qo'shni jamoalardan tashqarida rivojlanganda, ularga bo'ysungan dehqon va shahar jamoalari bo'lmaganda, chorvadorlarning bir guruhi o'troqlashmaganda, o'troq vohalardan soliqlar yig'ilmaganda, dehqonchilik hududlarida shahar madaniyatining paydo bo'lishi jarayonlari kechmaganda ko'chmanchilar jamoasi hattoki ilk sinfiy munosabatlar darajasiga ham chiqa olmagan bo'lardi"² degan hamda A.I.Pershits va A.M.Xazanovlarning "ko'chmanchilar o'z holicha faqat ilk sinfiy munosabatlar darajasigacha o'sishi mumkin. Keyingi rivoji faqat qo'shni dehqon va shahar jamoasi ta'sirida rivojlanadi"³ degan fikrlari chorvadorlar ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti hamda ular o'rtasidagi munosabatlarni bir tomonlama o'rganishdan kelib chiqqan. To'g'ri, dehqonchilik vohalari bilan doimiy madaniy

¹ Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-сугд муносабатлари. –Т., –Б.138; 157.

² Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. - Киев, 1989. – С.57.

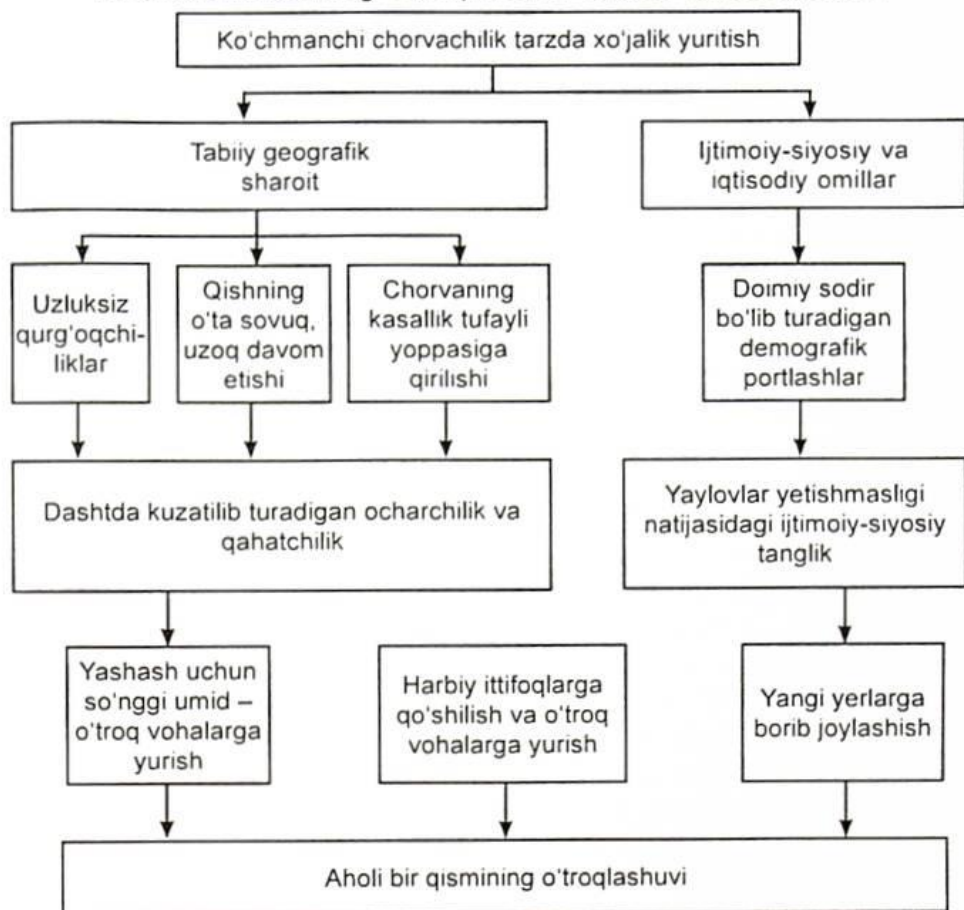
³ Першиц А.И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников // Основные проблемы африканистики: Этнография. История. Филология. - М.: Наука, 1973. – С. 3-23; Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. - М.: Наука, 1975. – С. 275.

aloqada bo'lgan chorvadorlarda aholining ijtimoiy tabaqalarga bo'linish jarayoni tezlashgan. Biroq, chorva mollari sonini tezda oshirish va dehqon jamoalarga nisbatan chorvadorlarning tezda boyib ketish imkoniyati ko'p bo'lgan. Yaylovlar ham qabilalar o'rtasida bo'lina borishi va u yerlarga daxlsiz egalik qilish kabi oddiy holatlar bu fikrning noto'g'ri ekanligini ko'rsatadi. Ma'lumki, chorva mollarini boqadigan yaylovlar jamoa taraqqiyotining ilk bosqichlarida umumiy bo'lgan bo'lsa, u keyinchalik urug'lar o'rtasida taqsimlanib, aholi ham chorvasi ko'p va kam bo'lgan ijtimoiy qatlarga ajralib borgan.

S.A.Pletneva, ko'chmanchilarning o'troqlashib, shaharlar qura olmaganligini kutilmagan tabiiy va ijtimoiy omillar bilan bog'lab, o'z yashash joylarini tashlab ketgan ko'chmanchilarning boshqa joylarda yangi etnik va siyosiy tuzilmalarga asos solganligini ta'kidlaydi¹. Biroq, ushbu fikrga to'liq qo'shilib bo'lmaydi, chunki ko'chmanchilar o'troqlashib, dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanganligi keyinchalik muhim savdo bekatlari bo'lgan shaharlarga asos solganligiga misollar ko'p. Ularning yangi etnik va siyosiy tuzilmalarga asos solishi esa tabiiy.

¹ Плетнева С.А. От кочевой к городом // Материалы исследования по археологии СССР. – М.: 1967.–№ 142.

Ko'chmanchilarning o'troqlashuvi sabab va bosqichlari

G'arbiy Yevropa mo'g'ul-tatar bosqinidan titrab turgan, ularning bu yurtlarni bosib olish imkoniyati ham mavjud bo'lgan bir paytda, mo'g'ullar u tomonga borishmadi. Ular ham oldingi hunlar va turklarga o'xshab, Dunay bo'yi cho'llariga borib to'xtashdi. Ko'chmanchilar bu yerlarni tashlab ketishi mumkin emasdi. Chunki, undan g'arbdagi yerlar ularning xo'jalik yuritishiga mos kelmas edi. Sharqiy Yevropaning cho'llariga kelib joylashgan boshqa (qipchoq, turk, qrim tatar, gagauz kabi) xalqlar ham o'z xo'jalik yuritish shaklini saqlab qolishdi. Endi, geografik omillarning yoki itabiatning jamiyatga ta'sir ko'rsatishi oydinlashmoqda.

O'tmishda sodir bo'lgan antropogen ko'rinishdagi geografik omillar bilan bog'liq oziq-ovqat va yaylov muammosining paydo bo'lishi va natijada ko'plab aholining o'z yashash joylaridan siljishi, oddiy shunchaki jo'n hodisalar emas. Bunda ko'chmanchilar bir qismining Markaziy Osiyoning o'tli yaylovlari va oziq-ovqat kam, quruq cho'l va dashtlaridan, o'tlarga boy yaylovlar sari harakati ta'kidlanmoqda. Albatta, bu migratsiyani ijtimoiy omillar sabab bo'lgan agressiv migratsiyadan farqlash zarur.

Keyingi vaqtlarda ilmiy adabiyotlarda "Noosfera" termini va tushunchasi keng yoyildi. Bu so'z keng qo'llanuvchi "geografik muhit" ma'nosini ifodalaydi. V.I.Vernadskiyning fikricha, noosfera bu o'zgargan va o'zgaruvchan jamiyatni – jamiyat muhitining keyingi 10-20 mingyillik taraqqiyotida muhim vositalardan biri hisoblangan biosferadir¹. Kishilik tarixini o'rganish hamisha taraqqiyot tabiat bilan bog'liqlikda faqat undagi boyliklar va tabiiy ehtiyojlardan foydalanishdan iborat bo'lmaganligini ko'rsatadi.

Geografik omillar kishilik tarixiy taraqqiyotida boshqa har qanday sabablarga qaraganda hal qiluvchi rol o'ynagan. Aynan, Yevroosiyo cho'llaridagi tabiiy sharoit ko'chmanchi chorvadorlarning xo'jalik yuritish shakli va uning bosqichlarini yuz yilliklar mobaynida – yangi davrgacha saqlanib qolishi va yetib kelishini ta'minladi. Faqat o'ziga xos tabiiy sharoitlar, "Qadimgi Sharqda", daryo va tog' oldi hududlaridagi unumdor vohalarda ilk dehqonchilikning taraqqiy topishi jamiyatning baravj rivojiga sabab bo'lgan. Yozma va arxeologik manbalar mo'g'ullarning yaylovlarni e'tibordan qochirmagan holda, dehqon aholi yashaydigan madaniy vohalar orqali harakat qilganligini ko'rsatadi².

Ustrushonadagi antik va ilk o'rta asrlariga oid ko'plab manzilgohtar qishloq ovullari, hunarmandchilik rivojlangan yirik markaz (poselenie)lar va qishloq makonlari ekanligi ma'lum bo'ldi. Atrofi sahrolardan iborat bo'lgan bu aholi manzilgohtarlari har ikkala xo'jalik a'zolarining o'zaro integratsiyasi tufayli gullab-yashnagan.

¹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: 1988. –С.20-33.

² Путешествие в Восточные страны Плана Карпини и Гильома де Рубрука. – Алма ата: 1993. – С. 73.

Ba'zan siyosiy hokimiyatning yemirilishi va o'zaro munosabatlarga zil ketishi bilan odam resurslarining atrofda yo'qligi sababli, bu manzilgohlar ham inqirozga yuz tutgan. Bu holat ko'chmanchilar dashti bilan chegara hududlarda joylashgan vohalarda ayniqsa ko'p seziladi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo sharoitida iqtisodiyotning uzluksiz rivoj topishi faqat o'ziga xos mehnat taqsimoti va ikki xil xo'jalik yurituvchi aholi madaniy areallari faoliyatining integratsiyalashuvi bilan belgilanadi. Ko'chmanchi chorvador qabilalar cho'l va dashtlardan to uzoq shimoldagi o'rmonlarining janubiy qismi – taygagacha, ya'ni qayerdagi chorva uchun qulay joylarda yashab, u yerlardagi mavjud imkoniyatlarni ishlab chiqarishga jalb qilishgan va bu orqali dunyo sivilizatsiyasining taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shib kelishgan. O'troq vohalarda esa hunarmandchilik, savdo va shaharlashuv jarayonlari faol kechgan. O'rganilgan manbalarga tayanib aytish mumkinki, ikkala xo'jalik vakillarining faoliyati tufayli, Ustrushonadagi tog', tog'oldi, dasht va cho'l hududlari hech qachon bo'shab qolmagan. Suv manbalari va dehqonchilik bilan shug'ullanishga imkoniyat mavjud bo'lgan joylarda ko'chmanchi chorvachilikning yarim ko'chmanchilik turi ustun bo'lib, bu holat keyinchalik ular xo'jaligida o'troq dehqonchilikning yuqori mavqega ega bo'lishini ta'minlagan. Bu aholi xo'jaligida davrlar o'tishi bilan o'troq dehqonchilik ustun mavqeni egallagan va ikkala xo'jalik vakillarining o'zaro munosabatlari ijtimoiy-siyosiy jarayonlar rivojida muhim ahamiyat kasb etgan.

ILK DAVLATLAR BOSHQARUV TIZIMI VA IJTIMOIIY MUNOSABATLARI

Jahon tarixidagi ilk davlatlar dehqonchilik yuzaga kelgan hududlarda – Ikki daryo oralig'i, Misrda paydo bo'ldi va asta-sekin qo'shni hududlarga ham (Kavkazorti, Eron, O'rta Osiyo, Hindiston, Xitoy) yoyila boshladi. Davlatchilik shakllanish jarayonini turli hududlarda turli davrlarda kechishi, o'sha joylardagi tabiat, iqlim, yer unumdorligi va shu kabi xususiyatlar bilan izohlanadi. Iqlimi birmuncha qulay bo'lgan Misr va Shumerda davlatchilik ertaroq paydo bo'lgan. Bunga bu yerlardagi yirik, sersuv daryolar mavjudligi sababdir. Bu daryolar yilning ma'lum paytlarida toshib, ham yaqin atrofdagi yerlarni sug'organ, shu bilan birga u yerlarni o'g'itlagan ham. Bu holat yerga ishlov berishni osonlashtirgan, yerlar unumdor, hosildorlik yuqori bo'lgan. Hosildorlikning yuqori bo'lishi bu yerlarda davlatchilik shakllanishi uchun zarur, shart bo'lgan qo'shimcha mahsulotning tezroq to'planishiga olib keladi. Natijada bu hududlarda davlatchilik juda erta, mil. avv. IV–III mingyilliklarda paydo bo'ladi.

O'rta Osiyo hududida bu jarayon birmuncha sekinroq borgan. Zero, O'rta Osiyoda xo'jalikning asosiy tarmog'i – qishloq xo'jaligining rivojlanishi sun'iy sug'orishning qanchalik taraqqiy etganligiga bog'liq edi. Sun'iy sug'orishni yo'lga qo'yish esa birmuncha ortiqcha ishchi kuchi hamda harajatni talab etadi. Shuning natijasida O'rta Osiyoda davlatchilik sun'iy sug'orish birmuncha taraqqiy etgan bronza davri o'rtalarigagina kelib shakllanib boradi. O'rta Osiyo shimolda Qozog'iston cho'llari, g'arbda Kaspiy dengizi, sharqda Xitoy va Sibir, janubda Eron bilan chegaralangan yagona tarixiy-jo'g'rofiy hudud hisoblansada, uning ichida ham ayrim rayonlarning o'ziga xosligi kuzatiladi. Bu o'ziga xoslik har xil tabiiy sharoitlar, aholining etnik tarkibi, tashqi omil ta'sirida yuzaga kelgan.

Bronza davriga oid O'zbekiston hududlaridan topib o'rganilgan, turli davrlarga oid Kaltaminor, Zamonbobo, Sopollitepa, Jarqo'ton, Mo'minobod, Gujayli, Chust, Burgulik kabi dehqonchilik va chorvachilik madaniyatlari o'sha davr taraqqiyotidagi muhim

xususiyatlarini o'zida mujassam etgan. Shu davrdagi O'zbekiston tub aholisi hayotida katta ijtimoiy-iqtisodiy va madniy o'zgarishlar sodir bo'lgan. O'zbekistonning dastlabki davlat uyushmalari ham dehqonchilik vohalari aholisini chetdan bo'ladigan bosqinlardan himoya qilish va jamoadagi munosabatlarni huquqiy jihatdan boshqarib turish uchun tashkil topdi¹.

Arxeologik ma'lumotlarga asosan, miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'zbekistonda (Surxon vohasi) dehqonchilik madaniyati ta'sirida ilk davlatchilikka o'tila boshlandi. Dastlabki davlatlar alohida makonlar yoki ilk shaharlar hamda ishlov beriladigan yerlar va sug'orish tizimi maydonlari bilan chegaralanganligi bois kichik hududlarda, aholi zich joylashgan vohalarda paydo bo'ldi. Bunday vohalar aholisi uchun tashqi harbiy bosqinlardan himoyalanih, makonlar va manzilgohtar hududini mudofaa qilish, sug'orish va dehqonchilik ishlarini tashkil qilish jamoaning ichki va tashqi aloqalarini boshqarib turish masalalarini yechish muhim va hayotiy zaruriyat edi. Bu vazifalarni hal etish zaruriyati turli vazifalarni amalga oshirish maqsadida qabila orasidan hurmatga loyiq kishilar-yo'l-boshchilar ajralib chiqa boshladi. Shu tariqa, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tarqqiyoti alohida o'ringa ega bo'lgan, qabiladagi ijtimoiy va xo'jalik hayoti ustidan nazorat qiluvchi kishilarning ajralib chiqishiga olib keldi, biroq bular hali hukmron tabaqaga aylanmagan edilar. Jamiyatda dastlab axloqiy va obro' nuqtayi nazaridan ajralib turgan kishilar asta-sekin jamiyatdagi otadan o'g'ilga meros qoluvchi hokimiyat egalariga aylanib bordilar.

Ilmiy adabiyotlarda O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan Aryoshayyona – O'rta Osiyodagi qadimgi viloyatlar uyushmasi, Aryonam Vayjo yoki markazi Ariya va Marg'iyonada bo'lgan «Katta Xorazm» yoki Amudaryoning quyi oqimidagi Xorazm va Qadimgi Baqtriya ilk davlat uyushmalari haqida so'z yuritiladi. Olimlarning fikricha, Aryoshayyona «Avesto»da tilga olingan Kavi Vishtasping podsholigi bo'lib, miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda Drangiana,

¹ Ушбу мавзуни таҳлил қилишда Гулистон давлат университети доценти С.С. Қудратов томонидан тайёрланган материаллардан фойдаланмоқдамиз. Қаранг: Қудратов С.С. Ўрта Осиё илк шаҳарлари ва давлатлари (ўқув қўлланма). Гулистон, 2007.

Satagadiyab Ariya, Marg'iyona, Amudaryo o'rta oqimidagi yerlarni birlashtirgan.

G'arb olimlari V.B. Xenning va I.Gershevichlarning fikricha, Kavi Vishtaspning davlati Marv va Xirof atrofida joylashgan «Katta Xorazm» bo'lgan. Bu masala hali to'liq o'z yechimini topmagan. Biroq, S.P. Tolstov va Ya.G'. G'ulomovlar Xorazm davlati qadim zamonlardanoq aynan Amudaryoning quyi oqimlarida yuzaga kelgan degan fikrni ilgari surishgan. Bu davlat hududi hozirgi Xorazmdan ancha katta bo'lgan. Miloddan avvalgi 700–540-yillarda Qadimgi Baqtriya davlatining (Baqtriya, Marg'iyona, So'g'diyonaning bir qismi) ancha rivojlangan davri bo'lib, uning hududlari Murg'ob vohasi, Xindiqush tizmasi, Badaxshon, Nurota tizmasi va Buxoro hududlarigacha borib yetgan deb taxmin qilinadi.

O'zbekistonning bronza davriga oid ilk davlatchiligi haqida faqatgina arxeologik manbalar mavjud bo'lsa, miloddan avvalgi I mingyillikning birinchi yarmiga oid tarixiy voqealar haqida «Avesto», Axamoniylar davri mixxat yozuvlari, antik davr Rim va Yunoniston tarixchilari asarlarida ma'lumotlar jamlangan. Biroq, faqatgina yozma manbalar yordamida bu masalaning to'la mohiyati ochib berilishi imkonsiz bo'lgani uchun bu davrdagi davlatchilik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy turmush tarzi arxeologik manbalar yordamida ham o'rganiladi.

Qadimgi davlatlar tipologiyasi tarix fanida nisbatan kam o'rganilgan masalalardan hisoblanadi¹. Ilk davlatlar rivojlanishining asosiy bosqichlari to'g'risida hozirgi zamon tarixchilari o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar yo'q. Deyarli barcha yirik mutaxassislar ilk davlatlarning quyidagi rivojlanish bosqichlarini tan oladi:

1. Davlatning eng qadimgi formasi – «shahar-davlat» yoki «nom».
2. Podshohlik (hududiy davlat).
3. Imperiya (yirik davlat).

Lekin yuqoridagi terminlarning aniq mazmuni va izohi borasida tarixchilar o'rtasida bahslar mavjud. Vaholanki, aynan ushbu vaziyat u yoki bu ilk davlatning davlatchilik rivojlanishining qaysi bosqichiga

¹ Дьяконов И. М., Якобсон В. А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы», «империи». Проблемы типологии. // ВДИ. 1982. №2.

to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlash imkonini beradi. Eng qadimgi shahar-davlatlar qadimgi Shumerda nisbatan yaxshi o'rganilgan. Bu yerda shahar-davlatlar eramizdan avvalgi IV mingyillikda paydo bo'ladi. Ular uncha katta bo'lmagan hududda, aniqrog'i yo bir jamoa egallagan hududda yoki bir-biri bilan uzviy bog'liq bir necha jamoa hududlarida tashkil topadi. Aksariyat hollarda shahar-davlatlar biror- bir tabiiy chegara (tog', dengiz, cho'l) bilan chegaralangan bo'lgan. Mana shunday aniq chegaralangan rayonga ega bo'lgan davlatlar «nom»lar deb yuritiladi. Bunday shahar-davlatlar markazida shu hududning bosh «iloh»iga bag'ishlab qurilgan ibodatxona bo'lgan. Uning atrofida saroy, oziq-ovqat omborlari, qurol-yarog' omborlari, hunarmandchilik ustaxonalari joylashgan. Ularning hammasi himoyalaniq maqsadida mudofaa devori bilan o'rab olingan. Shunday qilib, kichik davlat markazi – shahar yuzaga kelgan. Uning atrofida bir necha qishloqlar joylashgan. Ular birgalikda ilk davlatlarning birinchi bosqichi «shahar-davlat»larni tashkil qilganlar. O'rta Osiyo hududidagi Oltin-depe, Namozgoh-depe, Ulug'-depe, Gonur-1, Togolok-1, Dashli-3 hamda Jarqo'ton barcha belgilariga ko'ra yuqoridagi shahar-davlatlarga mos keladi¹. Ular kichikroq bir voqa miqiyosida tashkil topgan shahar-davlatlar formasida bo'lib, ular eramizdan avvalgi III mingyillikning oxiri II mingyillikda paydo bo'ladi.

Qadimgi davlatchilik rivojlanishning 2-bosqichi podshohliklar hisoblanadi. Bu podshohliklar «shahar-davlatlar»ning harbiy ittifoqi xarakterida bo'lgan. Bunda kuchsizroq shahar-davlatlar o'z ichki muhtoriyatini saqlagan holda, o'zidan kuchliroq markaziy davlatga hiroj yoki harbiy yordam berishga majbur bo'lganlar. O'rta Osiyo hududida eramizdan avvalgi VIII–VII asrlarda paydo bo'lgan shahar-davlatlar konfederatsiyalari ko'rinishidagi Katta Xorazm va Qadimgi Baqtriya podshohliklari shunday podshohliklarga to'g'ri keladi. Demak, Katta Xorazm va Qadimgi Baqtriya davlatlari shu vaqtgacha aytilib kelinganidek O'rta Osiyoning eng qadimgi davlatlari emas, balki davlatchilik tariximizning 2-bosqichiga mansub davlatlardir.

¹ Қудратов С.С. Ўрта Осиё илк шаҳарлари ва давлатлари (ўқув қўлланма). Гулистон, 2007. Б. 32.

Davlatchilik rivojlanishining 3-bosqichi «imperiya» deb nomlanadi. «Imperiya»lar uchun yagona davlatga zo'rlik bilan birlashtirilgan iqtisodiy, jo'g'rofiy, madaniy va etnik jihatdan bir xil bo'lmagan ulkan hududlar xarakterlidir. Ushbu hududlar yagona markazdan boshqarilgan. Shuningdek, podshohliklardan farqli ravishda «imperiya» uchun bir xil ma'muriy bo'linish (viloyat, o'lka, satraplik) xos bo'lgan. «Imperiya»ning bo'lishi uchun yaxshi qurollangan va ta'lim ko'rgan doimiy qo'shinning bo'lishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. O'rta Osiyo tarixida «imperiya»larga er. avv. VI–IV asrlarda hukmronlik qilgan dastlabki Ahamoniylar, so'ngra Aleksandr Makedonskiy davlatlari misol bo'ladi.

Ilk davlatlardagi boshqaruv tizimiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, dastlabki jamoalar qanday boshqarilgan bo'lsa (ya'ni oqsoqollar Kengashi tomonidan) ularda ham shunday boshqarilgan. Keyinchalik ishlab chiqarishning rivojlanishi yangidan yangi sug'orish inshootlarini qurishni taqozo etadi. Urug' jamoalarining bunday suv inshootlarini qurish va ular faoliyatini ta'minlashga imkonlari yetmagan¹. Zero, o'sha davrda bunday keng miqyosdagi sug'orish inshootlari qurilishini faqatgina kuch ishlatish yo'li bilan hal etish mumkin bo'lgan. Bu vaziyatda amaldor shaxs, aniqrog'i jamoada hukmron shaxs hisoblangan kohin muhim rol o'ynay boshlagan.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, ilk davlatlar shakllanish davrida jamoalarda kohinlarning – diniy yetakchilarning mavqei ustun bo'lgan. Aksariyat hollarda ular jamoaning siyosiy va harbiy yetakchilari ham hisoblanishgan. Ular o'z mavqelarini mustahkamlab borganlar. Masalan, dastlab kohinlar jamoa a'zolari orasidan saylangan bo'lsa, keyinchalik bu lavozim otadan bolaga meros bo'lib o'ta boshlagan. Asta-sekin ular bosh bo'lgan ulkan ibodatxona xo'jaliklari tuzila boshlanadi. Dastlab bunday xo'jaliklar jamoaga qarashli bo'lgan bo'lsa, asta-sekin bunday xo'jaliklar oqsoqollar Kengashi nazoratidan chiqib kohin-shohga tegishli bo'lib qolgan.

Kuchayib ketgan shoh-kohinlar o'z hokimiyatlarini kengaytirib, yon atrofdagi yerlarni bosib olib, o'z hokimiyatlarini butun daryo

¹ Струве В.В. Проблема зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ Древнего Востока. // ИГАИМК, 77. Л., 1934.

havzasiga yoyyadilar. Shunday qilib, kichik vohalarda dastlabki davlat birlashmalari paydo bo'ladi. Bunday birlashmalar shoh-kohinning kuchli lashkari yordamida boshqarilgan. Ma'lum bir davrga kelib, shoh-kohin hokimiyati jamoa oqsoqollari Kengashi ustidan ham xo'jayinlik qila boshlagan. Oqsoqollar Kengashi bundan keyin jamoaga tegishli ichki ishlarnigina hal qila olgan, xolos. Demak, bunday ilk davlatlarda jamoa boshqaruvi (oqsoqollar Kengashi) davlat ma'muriyati formasi hisoblangan¹.

O'rta Osiyodagi ilk davlatlar qanday ijtimoiy xarakterda bo'lganligi masalasi tarix fanida aniq yechimiga ega emas. Ushbu masala XX asrning 30-yillarida sharqshunos olim Struve tomonidan ko'tarilgan edi. Olim qadimgi Misr va Messopotamiya tarixiga oid yozma manbalarni o'rganib, qadimgi Sharq davlatlarida quldorlik munosabatlari bo'lgan degan fikrni ilgari suradi². Xuddi shu davrda S.P. Tolstov qadimgi O'rta Osiyodagi ko'chmanchilar va dehqonlarning uzviy aloqada yashaganliklarini hamda er.avv. II asrdan to eramizning VIII–IX asrlarigacha ko'chmanchilar quldorlik bosqichini (jamiyatini) bosib o'tganliklari to'g'risidagi o'zining mulohazalarini o'rta taqdimga tashlaydi. Uning yozishicha, quldorlik bosqichidagi ko'chmanchi horvadorlar jamiyati harbiy quldorlik demokratiyasi formasida rivojlangan³. Masalaning bunday tarzda qo'yilishi o'sha davrdayoq ma'lum qarshiliklarga duch kelgan. Masalan, A.N. Bernshtam «Osiyoning katta qismi (jumladan, O'rta Osiyo ham) quldorlik jamiyatini chetlab o'tib, iqtisodiy kommunizmdan feodalizm jamiyatiga o'tgan», degan fikrni bildiradi⁴. Keyinchalik S.P. Tolstov «O'rta Osiyo Misri» deb nomlangan Qadimgi Xorazmdan topilgan arxeologik materiallar asosida yuqoridagi o'z fikrlarini rivojlantirib, «O'rta Osiyo antik davri» to'g'risidagi konsepsiyasini yaratdi. Uni qisqacha qilib quyidagicha berish mumkin:

¹ Дьяконов И. М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей. // ВДИ, 1963. №1.

² Струве В.В. Проблема зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ Древнего Востока. // ИГАИМК, 77. Л., 1934. .

³ Толтов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. // ИГАИМК. Вып. 103. 1934.

⁴ Бернштам А.Н. Вступление. // ИГАИМК. Вып. 103. 1934.

Arablar bosqinigacha bo'lgan davrida Sug'd zodagonlari o'zlarida quldorlar va qabila-urug' boshliqlariga xos bo'lgan ko'ri-nishlarni jamlagan. Sug'd zodagonlari hokimiyati arab-fors va xitoy manbalariga ko'ra qul-chaqirlarning harbiy otryadlari va zodagon yoshlarning imtiyozli otliq lashkarlariga tayangan. O'rta Osiyo vohalarining qadimgi madaniyati o'ziga xos «shahar» qiyofasiga ega bo'lgan.

O'rta Osiyoning Ahamoniylar davlati tarkibiga kirganligi, Sosoniylar davri solnomalaridagi, xitoy va sug'd yozma manbalaridagi qullar to'g'risidagi ma'lumotlar qulchilik o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasida keng tarqalgan degan fikrni yuritishga imkon beradi.

Arxeologik izlanishlar natijasida ochilayotgan qadimgi suv inshootlari qurilishida hech shubhasiz qullar mehnat qilgan. Aks holda yirik hajmdagi qadimgi suv inshootlari qurilishi o'sha davrdagi ibtidoiy texnikani hisobga olganda qishloq xo'jaligini normal faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan ko'plab sug'd va xorazmlik dehqonlarni jalb qilgan bo'lardi. Bu esa, o'z navbatida qishloq xo'jaligini (ishchi kuchi yetishmasligi oqibatida demoqchi) izdan chiqargan bo'lar edi. Garchi ibtidoiy jamiyat qoldiqlari O'rta Osiyoda yana ko'p asrlar mobaynida ham saqlanib qolsada, u er.avv. I mingyillikning boshlaridan Qadimgi Sharq klassik quldorlik sistemasiga tortila boshlaydi¹.

Avval boshida Xorazm uchun taklif qilingan bu konsepsiya keyinchalik butun O'rta Osiyo tarixiga tatbiq qilina boshlandi. Agarda dehqonchilik manzilgohlari bo'lgan ekan, sug'orish bo'lgan, demakki, qulchilik bo'lgan degan fikr shakllanadi². Kezi kelganda shuni ham ta'kidlash joizki, olimning ushbu konsepsiyasi Qadimgi Rim va Gretsiya (Yunoniston) tarixi ta'siri ostida shakllangan. Ammo 50-yillarning o'rtalariga kelib, qo'lga kiritilgan yangi ma'lumotlar natijasida yuqoridagi konsepsiyaning «zaif» tomonlari ko'rina boshlandi. Shuning uchun 1954-yili N.A. Kislyakov «daliliy materiallarning yetarli emasligi O'rta Osiyoda quldorlik tuzumi

¹ Толстов С. П. Основные вопросы древней истории Средней Азии. // ВДИ. 1938. №1.

² Толстов С. П. Периодизация древней истории Средней Азии. // КСИИМК. Вып.28. М. – Л., 1949.

va uning bosqichlari haqida so'z yuritishga imkon bermasligi»ni ta'kidlaydi. V.A. Shishkin «antik» terminining O'rta Osiyo tarixi uchun qo'llanilishi to'g'riligiga shubha bildiradi. E.M. Jukova ham O'rta Osiyo xalqlari tarixini qadimgi Yevropa tarixi tizimiga sun'iy ravishda kiritilayotganligini tanqid ostiga oladi¹.

Keyinchalik S.P. Tolstovning o'zi ham Xorazm va O'rta Osiyoda quldorlik munosabatlari to'g'risida so'z yuritish uchun bevosita dalillar yo'qligini tan olsa-da, eraning birinchi mingyilligining 2-yarmida O'rta Osiyoda feodalizm tuzumi bo'lganligi shubha tug'dirmas ekan, undan oldingi davr faqatgina quldorlik jamiyati bo'lishi mumkin, deb o'z konsepsiyasini himoya qiladi².

S.P. Tolstovning ushbu fikri asosida yaqin yillargacha O'rta Osiyodagi ilk davlatlar quldorlik munosabatlari xarakterida bo'lgan, deb kelindi va kelinmoqda. Masalan, I.S. Braginskiy «Ham yer usti, ham yer osti yirik sug'orish inshootlari qurish faqat qul mehnati bilangina amalga oshirish mumkin bo'lgan», deb yozadi. Shimoliy Parfiyada arxeologik izlanishlarni olib borgan G.A. Koshelenko ham bu yerda parnlar bosqini (eradan avvalgi III asr) oqibatida asosiy aholi qul darajasiga tushib qolganligini yozadi³. A. Asqarov O'rta Osiyodagi ilk davlatlar Yunoniston va Rimdagidek klassik quldorlik ko'rinishida emas, balki «patriarxal qulchilik xarakterida» bo'lgan degan fikrni bildiradi.

B.G'ofurov O'rta Osiyodagi ilk davlatlar quldorlik jamiyatlari bo'lganligini, lekin bu jamiyatlar ko'p ukladli bo'lib, ularda yetakchilik rolini butun davr moboynda jamoa a'zolari saqlab qolgan, degan xulosa qiladi⁴. S.P. Tolstov konsepsiyasiga A.M. Belenitsskiy qarshi chiqadi. A.M. Belenitskiy suv inshootlari qurilishida yuz minglab qul mehnatlari feodalizm davrida ham

¹ МОНС – Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. - Т., 1955.

² Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 г. // ТХАЭЭ. Т.2. – М., 1958.

³ Брагинский И.С. К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху. – Т., 1942. Кошеленко Г.А. Заключение. Средняя Азия в античную эпоху // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. – М., 1985.

⁴ Аскарлов А. Узбекистон тарихи. – Тошкент, 1994., Гафуров Б Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972.

qo'llanilganligini ta'kidlab, S.P.Tolstov konsepsiyasida jamoa va jamoa a'zolariga yetarli e'tibor berilmaganligini uqtiradi.

Olimning fikrlarini quyidagicha tezis holda bildirish mumkin: Ahamoniylar hukmronligi davrida o'rnatilgan doimiy ravishda «o'lpon» to'lab turish tizimi jamiyatda feodal munosabatlarni (aslzodalar va dehqonlar sinfini) shakllantirdi. Qulchilik munosabatlari shakllanganligi guvohi sifatida qaralayotgan shaharlar O'rta Osiyoda bronza davrining so'nggi bosqichlarida paydo bo'lgan. O'rta Osiyoda qullarning bo'lganligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Biroq, qul mehnatining keng miqyosda ishlab chiqaruvchi kuch sifatida yoyilganligi to'g'risida ma'lumot yo'q. Hukmron sinf foydasiga doimiy ravishda soliqlarning tushib turishi qul mehnatining keng yoyilishiga imkon bermagan. Qullar uy cho'risi, enaga, xizmatkor va shunga o'xshash kishilar bo'lganlar¹.

A.P.Novoselsov bu bahslarga o'zgacha yo'nalish kiritadi. U Kavkazorti va O'rta Osiyoning bizni qiziqtirayotgan davrini tahlil qilib, bu yerlarda feodalizm tomon sekin evolutsionlashadigan o'ziga xos «arxaik» formatsiya bo'lganligini yozadi. G'arb olimlari Kichik Osiyodan O'rta Osiyogacha bo'lgan ilk davlatlar ijtimoiy munosabatlarini «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» ko'rinishida bo'lgan deb hisoblaydilar. So'nggi yillarda ushbu fikr tarix fanida tez-tez tilga olinmoqda. Shu sababli bunga kengroq to'xtalishni lozim topdik.

Tarix fanida hanuzgacha «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» bu nima o'zi? – degan masalada bahslar davom etmoqda. Bir guruh olimlar «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» sinfsiz jamiyatdan sinfiy jamiyatga o'tish davrini egallovchi alohida bir bosqich, deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, bu bosqichni Sharq va G'arbnig barcha xalqlari bosib o'tganlar.

Ikkinchi bir guruh olimlar «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» hamma joylarda emas, faqat tabiiy sharoiti yerni sun'iy sug'orishni talab etadigan mamlakatlarda bo'lgan deb hisoblaydilar. Yerni sun'iy sug'orishga ehtiyoj sababli bu mamlakatlarda davlat to'g'onlar va kanallar qurishdek yirik hajmdagi jamoat ishlarini uyushtirishdek

¹ Беленицкий А.М. О «рабовладельческой формации» в истории Средней Азии. – Проблемы археологии Средней Азии. – Л., 1968.

muhim funksiyani bajargan. Davlat bu mamlakatlarda barcha yer va unda ishlovchilarning oliy hukmdori hisoblangan¹.

Uchinchi bir guruh olimlarining fikricha, «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» insonning inson tomonidan eksplutatsiya qilishning alohida «zulm» (ruscha «кабалная») formasi hisoblanadi. Boshqa bir guruh olimlar «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» tushunchasini butunlay inkor etadilar. Ularning fikricha, bunday usul tarixda hech qachon bo'lmagan².

O'rta Osiyo ilk davlatlardagi ijtimoiy munosabatlar borasida bildirilgan fikrlarga munosabat bildirishdan oldin shuni ta'kidlash kerakki, yuqorida bildirilgan fikrlar asosan Qadimgi Xorazm, Yunon-Baqtriya, Parfiya, Kushon podshohliklari davriga (er.avv. IV- eramizning IV asrlari) tegishli bo'lib, bizni qiziqtirayotgan davr davlatlaridagi ijtimoiy munosabatlar masalasi ko'rilmagan. Yuqorida bildirilgan fikrlarda asosan quldorlik munosabatlari bo'lganligi ta'kidlanadi. Biroq, qul mehnati hamma yerda ham jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchisi (faqat shunday jamiyatnigina quldorlik munosabatlari jamiyati deb atash mumkin) darajasiga ko'tarilmagan. Bizning nazarimizda, O'rta Osiyoda qul mehnati jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo'lmagan. Sababi, O'rta Osiyoda xo'jalikning asosiy tarmog'i qishloq xo'jaligi bo'lib, unda qul mehnati jamoaning erkin, ozod a'zosi mehnatiga qaraganda unumsiz bo'lgan, buning ustiga qulni sotib olish ham uning egasidan xarajat talab etgan. Umuman, qul mehnati iqtisodida tovar ishlab chiqarish ustuvor bo'lgan, xo'jaligining asosiy tarmog'i hunarmandchilik va savdo hisoblangan ayrim qadimgi jamiyatlardagina keng qo'llanilgan.

O'rta Osiyo hududida quldorlik munosabatlari bo'lganligi to'g'risidagi fikrlar ko'proq klassik quldorlik jamiyatlari - Qadimgi Yunoniston va Rim tarixi ta'sirida yuzaga kelgan. Biroq, O'rta

¹ Варга Е.С. Очерки по проблемам политэкономии капитализма. – М., 1965.

² Семенов Ю.И. Проблема социально-экономического строе древнего Востока. // Народы Азии и Африки. 1965.№4. Гарушняц Ю.М. Об азиатском способе производства. // Вопросы истории. -М., 1966. №2., Струве В.В. Понятие «азиатский способ производства». // Народы Азии и Африки. 1965. №1. Массон В.М. Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке. // Вопросы истории. 1967. №5. Качановский Ю.В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? – М., 1971.

Osiyo o'z xususiyati va an'analariga ega bo'lgan o'ziga xos tarixiy-jog'rofiy hudud va sun'iy sug'orish bizning hududda o'ta muhim o'rin egallaydi. Hatto ma'lum ma'noda jamiyatdagi yuksalish va inqirozlar ham u bilan bog'liq holda kechadi. Sun'iy sug'orishga asoslangan xo'jalik sug'orish inshootlarining doimiy ravishda yangilanib, ta'minlanib turishini talab qilgan. Yirik daryolarda to'g'onlar qurish orqali suv olish, va nihoyat, yangi kanallar qazish aholining yalpi safarbarligini talab qilgan. Buni faqatgina davlat hal qila olishi mumkin bo'lgan. Shuningdek, suvning jamiyatda tutgan o'rne (uning barchaga taalluqli ekanligi) yerning ham xususiyatlashishiga imkon bermasdi. Ushbu o'rinda O'rta Osiyoda yerga egalik qilish munosabatlari eraning V–VI asrlariga kelibgina qaror topganini eslatib o'tish o'rinlidir. Qul mehnati esa ko'proq xususiy xo'jaliklarda taraqqiy qilgan¹. Shunday ekan, O'rta Osiyo ilk davlatlari hayotida sun'iy sug'orishning qanchalik muhim o'rin tutganligini inobatga olib, ularni «osiyocha ishlab chiqarish usuli» munosabatlari qaror topgan davlatlari deb hisoblash to'g'ri bo'ladi.

Arxeologik manbalarga ko'ra Xorazmda miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda paxsa va xom g'ishtdan qurilgan uy-joylar, mudofaa inshootlari va boshqalar topilmagan. Shuningdek, bunday narsalar Baqtriya va So'g'diyona hududlarida ham uchramagan. Miloddan avvalgi VII asrga oid Ko'zaliqir va Baqtriyadagi Qiziltepa shaharlari mudofaa devorlaridagi o'xshashliklar shu davrda bu yerlarda yirik shahar markazlari bo'lganligidan dalolat beradi.

Miloddan avvalgi VI asrdagi Xorazm sopol idishlarining Marg'iyona, Baqtriya, So'g'diyonadagi shunday buyumlarga o'xshashlik jihatlari ko'p bo'lgan. Bu umumiylik va o'xshashlik yuqoridagi davlatlarning umumiy madaniyatga mansub bo'lganliklaridan dalolat beradi. Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda shakllangan va ancha yirik bo'lgan Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya davlatlarining aholisi tili, urf-odatlari, madaniy hayot tarzi jihatidan umumiylikka ega bo'lgan. Bu davrda jamiyatning hududiy bo'linishi shakllanib, o'troqlashuv jarayoni kuchaydi, shaharlar, qal'alar paydo bo'ldi, xo'jalik tarqqiy etdi.

¹ Дьяконов И.М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей. // ВДИ, 1963. №1.

Shaharlar atrofida dehqon xo'jaliklari va ekin maydonlari, bog'lar joylashgan. Ilk davlatlarning hududiy asosini aloqador dehqonchilik tumanlari tashkil qilgan. Xo'jalik yuritish maqsadida o'zlashtirilgan yerlarda aholi zich joylashib, ular «madaniy-xo'jalik» vohalari deb yuritilgan. Manzilgohlarning soni va o'zlashtirilgan yerlarning umumiy maydoniga qarab, madaniy-xo'jalik vohalari bir necha guruhlarga bo'lingan va ularning chegaralari sug'orma dehqonchilik hududlari va sug'orish tarmoqlari chegaralari bilan bog'liq bo'lgan.

Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda aholi nisbatan zich joylashgan o'troq vohalarda dehqonchilik jadal rivojlangan. Aholi asosiy mashg'uloti – dehqonchilikdan tashqari hunarmandchilik va chorvachilik bilan ham shug'ullangan. Ayrim uy xonalaridan topilgan ustaxonalar shundan dalolat beradi.

Qishloq jamoalari o'rtasida tovar ayirboshlashda «pul» vazifasini kulolchilik va temirchilik buyumlari, qishloq xo'jalik (chorva) mahsulotlari egallangan. Tashqi savdo (viloyatlar, mamlakatlar o'rtasidagi) pul o'lchovini xomashyo, qimmatbaho hunarmandchilik buyumlari (metall idishlari, qurol-yarog'lar, zeb-ziynat buyumlari), qimmatbaho tosh, oltin va kumush bajargan. O'rta Osiyoda miloddan avvalgi VII–VI asrlarda qulchilik munosabatlari deyarli rivojlanmagan, uning eng ko'p tarqalgan ko'rinishi «uy qulchiligi» bo'lgan. Bunday uy qullari «Avesto»da «vaysa»lar deb atalgan. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, o'zbek xalqining shakllanishida va uning davlatchiligi paydo bo'lishida tub o'troq dehqon aholi o'rin tutgan. O'zbek xalqi ajdodlarining ilk davlatchiligi taraqqiyoti, qadimgi shaharlar tarixi va taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

Mavjud ma'lumotlarga asosan, o'zbek xalqi tarixida davlatchilik tizimiga o'tish bosqichi, O'zbekiston hududlrida ilk davlatlarning shakllanishi va rivojlanish jarayoni bosqichlari quyidagi davrlar bilan belgilanadi: Bronza davri. Miloddan avvalgi II mingyillikning ikkinchi yarmi va o'rtalari. Unchalik katta bo'lmagan dehqonchilik vohalari asosida ilk davlatchilik tizimiga o'tish davri. Bronza davridan temir asriga o'tish. Miloddan avvalgi IX–VIII asrlar. Mayda davlat tashkilotlarining rivojlanishi va yirik harbiy-siyosiy uyushmalarining vujudga kelishi. Ilk temir davri. Miloddan avvalgi VII–VI arlar. Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya kabi yirik davlat uyushmalarining shakllanishi.

YOZMA MANBALARDA YURTIMIZDA KECHGAN SIYOSIY JARAYONLAR TARIXINING YORITILISHI

Ustrushona O'rta Osiyoning markaziy qismida joylashgan bo'lib, uning katta qismi cho'l va dashtliklardan iborat. Ustrushonaning reliefi o'ziga xos bo'lib, tog', tog' oldi, dasht va tekislik (cho'l) zonalarining tutashib ketishi uning o'ziga xosligini tashkil etadi. Bu geografik qulayliklari tufayli uning ilk o'zlashtirilish tarixi uzoq o'tmish bilan bog'liq. Dastlabki urug' jamoalar chorvador hamda o'troq dehqonlar uchun qulay tabiiy shart-sharoit va unumdor yerlar, ayniqsa oqar suv manbalari mavjudligi vohada inson faoliyati bilan bog'liq ijtimoiy jarayonlarning o'zaro moddiy va boshqa madaniy turlarning baravj rivojlanishiga asosiy sabab bo'lgan. Bir paytning o'zida chorvani mavsumiy tarzda qishda – cho'lli mintaqada, yozda esa tog' o'tloq yaylovlari mintaqasida boqish imkoniyati chorvachilik xo'jaligining ham rivoj topishiga imkon yaratgan. Yaylov (o'tloq) imkoniyatlarining har tomonlama qulayligi bu yerda chorvachilik madaniyatining ham o'troq dehqonchilik madaniyati bilan hamohang tarzda taraqqiy etishiga sabab bo'lgan.

Yuqorida aytib o'tilgan tabiiy qulayliklar tufayli Ustrushona hududi ham O'rta Osiyoning boshqa dehqonchilik vohalari kabi qadimdan jadal o'zlashtirilgan. O'rta Sirdaryo havzasida o'troq turmush tarziga o'ta boshlagan ko'chmanchi qabilalar, vaqt o'tishi bilan esa Ustrushona hududining boshqa qismlariga, xususan tog' oldi hududlariga (Xontepa, Qo'rg'ontepa) ham yoyila boshlagan. Hududda joylashgan arxeologik yodgorliklarda (Nurtepa, Xontepa, Qaliyatepa va boshqalar) aniqlangan me'moriy inshootlar: yerto'la, yarim yerto'la va yer usti inshootlari ham so'nggi bronza, ilk temir davrlarida bu yerda ko'chmanchi aholining o'troqlashuv jarayoni boshlanganligidan dalolat beradi. Nurtepa madaniyatning ta'siri ostida Kiropol deb e'tirof etilgan, mil.avv. VI asrning boshlarida asos solingan Mug'tepa, Aleksandr Makedonskiyga qarshi qo'zg'olon ko'targan shaharlar sifatida qayd etilgan, Kurkatdagi Shirin, Savatdagi Xontepa, Sog'anoqtepa I, II kabi ilk shahar yodgorliklari bunyod etilgan.

Davlatchilik tizimini o'rganishda arxeologik ma'lumotlar bilan bir qatorda yozma manbalar ham muhimdir. Ayniqsa, O'zbekiston davlatchiligi tarixining ilk davrlarini o'rganishda «Avesto» alohida ahamiyatga ega. «Avesto» – mazdayasna dinidagilarning muqaddas kitoblari to'plami bo'lib, O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganishdagi eng qadimgi va muhim yozma manbalardan hisoblanadi. Mazdayasna dini O'rta Osiyoda eramizdan avvalgi VII–VI asrlarda paydo bo'lib, islom dini kirib kelgunicha O'rta Osiyo xalqlari tomonidan u yoki bu darajada e'tiqod qilib kelingan. Bu dinning asoschisi Zaratushtra – tarixiy shaxs. Bizga yetib kelgan u haqidagi ayrim ma'lumotlarga ko'ra Zaratushtra Spitama urug'idagi kohinlar toifasiga mansub bo'lgan. Uning otasini Paurashaspa, onasini Dugdova deb atashgan. U oilali bo'lib, farzandlari bo'lgan. Zaratushtraga o'zining yangi ta'limotini o'z vatanida targ'ib qilish taqiqlagan va u quvg'inga uchragan. Ko'p yillik sargardonlikdan so'ng u sharqiy Eron podshosi Kavi-Vishtasp saroyida panohtopgan. Podsho, uning xotini malika Xutaosa, uning yaqinlari va saroy ahli birinchilardan bo'lib yangi dinni qabul qiladilar.

«Avesto» degan umumiy nom bu muqaddas matnlarga sosoniylar davrida berilgan. «Avesto» nomining aniq bir tarjimai yo'q; ba'zi mutaxassislar uni «asos», «qat'iy qonunlar», ba'zilar «ko'rsatma» yoki «sharaflash» deb tarjima qilishadi. Sosoniylar davriga oid «Avesto» 21 kitobdan iborat bo'lgan, bizgacha ulardan faqat 4 tasi (shulardan bittasigina to'liq holda) yetib kelgan. «Avesto»ning bizgacha yetib kelgan qismlari quyidagilar: «Yasna», «Visperet», «Videvdat», «Yasht» lardir.

«Avesto» mazdayasna dinining muqaddas kitobi sifatida er.avv. VI asrda paydo bo'lgan bo'lsa-da, unda tasvirlangan ayrim voqea-hodisalar, ushbu dinning shakllanish bosqichlari davrini er.avv. III–II mingyilliklarni aks ettiradi. Bu shunisi bilan muhimki, so'nggi yillardagi arxeologik tadqiqotlar davlatchiligimizning ham eramizdan avvalgi III–II mingyilliklarda paydo bo'lganligi to'g'risida fikr bildirish imkonini bermoqda. Demakki, «Avesto» davlatchiligimizning ilk davrlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Xo'sh, bu holat, ya'ni davlatchiligimiz va «Avesto»da aks etgan mazdayasna dinining bir davrda paydo bo'lishi tasodifmi? Yo'q. Biz aksariyat hollarda davlatning shakllanishida siyosiy va

iqtisodiy omillarga ahamiyat bergan holda, uning shakllanishida e'tiqodning mavjud bo'lishligi ham shart ekanligiga ko'pda e'tibor bermaymiz. Vaholanki, har qanday davlat paydo bo'lishi uchun e'tiqodning ham bo'lishi zarur. Shuning uchun ham davlatchiligimiz shakllanish davri bilan «Avesto»da tasvirlangan mazdayasna dinining bir davrda paydo bo'lishi tasodif emas, balki qonuniyat. Keling endi davlatchiligimiz bosqichlari bilan mazdayasna dinining rivojlanish bosqichlari masalasiga e'tibor beraylik.

Agarda yaxshiroq tadqiq qilsak, bu yerda ham ma'lum bog'liqliklarni ko'rish mumkin. Umuman, ushbu taqqoslash ayrim muammolarga javob ham beradi. O'rta Osiyo hududidagi eng dastlabki olov ibodatxonalari eneolit davriga to'g'ri keladi. Sarazm (Tojikiston) yodgorliklaridan topilgan dumaloq ko'rinishdagi ibodatxona shulardan biri hisoblanadi¹. Ushbu davr ibodatxonalari patriarxal qishloq jamoalariga qarashli bo'lib, ibtidoiy ko'rinishdagi uy-joylar ichida bo'lgan. Ular urug'chilik jamiyatidan davlatchilik bosqichiga o'tish davriga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, davlat ibtidoiy jamiyatdan o'sib chiqqani singari otashparastlik ta'limotining ilk ko'rinishlari ham ibtidoiy davr oxirlarida shakllana boshlaydi. Keyingi davr bronza davri otashparastlik ibodatxonalari o'zining hashamatliligi bilan ajralib turadi². Bu bizning nazarimizda davlatchiligimizning ilk bosqichi bo'lgan shahar-davlatlarning paydo bo'lishi bilan izohlanadi. Shahar-davlatlar davri ibodatxonalari odatda shaharning eng baland qismida, boshqa binolardan ajralib turishi uchun baland tagkursi ustida bunyod etilgan. Ular alohida mudofaa devorlari bilan o'rab olingan (Dashli 3, Jarqo'ton, Tillatepa, Tagolok-21). Ibodatxonalar diametri 40-60 metrni tashkil etgan. Ibodatxonada muqaddas ichimlik – xaoma tayyorlanadigan xonalar ham bo'lgan. Ular shahar-davlatlarning bosh ibodatxonasi vazifasini o'tagan .

Xalqimizning an'analari, tajribasining oshishi, ishlab chiqaruvchi xo'jalikning rivoji va temirning kashf etilishi bilan er.avv. I mingyillik boshlariga kelib, shahar-davlatlar konfederatsiyasi, ya'ni pod-

¹ Исхоков А. Саразм. – Душанбе, 1991.

² Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993.

shohliklar paydo bo'ladi¹ (30). Bu ulkan hududlarni qamrab olgan davlatlar bo'lib, ular birmuncha tartibga solingan va aniq qonunlardan iborat yangi e'tiqodga ehtiyoj sezadi. Zero, bu e'tiqod kichik bir vohanigina emas, balki bir nechta vohalar aholisining e'tiqodi vazifasini o'tay olishi kerak edi. Shu tariqa yangi takomillashgan ta'limot paydo bo'ladi. Bu ta'limotning sig'inish obyekti endi olovgina emas, balki Axuramazda hisoblanadi. Shu sababli bu ta'limotni endi otashparastlik deb emas, balki mazdayasna deb nomlanishi maqsadga muvofiqdir.

Davlatchiligimizning ilk podshohliklar davri (eramizdan avvalgi I mingyillik) «Avesto»da birmuncha kengroq berilgan. Masalan, «Avesto»ning «Vedivdat» kitobiga ko'ra, zardo'shtiylikning ulug' va donishmand xudosi Axuramazda payg'ambar Zaratushtraga bunday xabar qiladi: «O, Spitama Zaratushtra, odamlar yashaydigan joylarga, bu yerlarda baxt qanchalik kam bo'lsa-da, tinchlik tortiq qildim. Birinchidan, odamlar yashashi uchun eng yaxshi mamlakatga Vanxvi Daitya daryosidagi Aryonam Vayjoga asos soldim». Aryonam Vayjoning qayda joylashganligi masalasi hanuz fanda keskin bahslarga sabab bo'layotgan bo'lsa-da, ko'pchilik mutaxassislar, jumladan ingliz olimi I.Markvart uni davlatchiligimiz tarixidagi ilk podshohlklardan bo'lgan, er.avv. VIII–VII asrlardagi «Katta Xorazm» podshohligi bo'lgan deb hisoblaydi. «Ikkinchidan, men Axuramazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan Gava – sug'dlar makoniga asos soldim». Ma'lumki, Sug'd bu Zarafshon va Qashqadaryo vohalari, hozirgi Samarqand, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlari hududlari. «Uchinchidan, men, Axuramazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan qudratli Mauraga asos soldim». Maura – bu Turkmanistonning Murg'ob daryosi havzasi.

«To'rtinchidan, men, Axuramazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan baland bayroqli go'zal Baxdiga asos soldim». Baxdi – bu O'zbekistonning Surxon vohasi, Tojikistonning janubi va shimoliy Afg'oniston. «Beshinchidan, . . . Nisoni . . . » va qatorasiga o'n oltida mamalakat sanab o'tiladi (31). Qolgan o'lkalar

¹ Қудратов С. С. Марказий Осиё худудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. – Гулистон, 1998.

bizning yurtimiz hududiy kengliklaridan chetda bo'lganligi uchun ularni keltirib o'tirmaymiz. Asardagi ma'lumotlardan eramizdan avvalgi I mingyillik boshlarida O'rta Osiyoda Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona va Niso singari mamlakatlar bo'lganligi haqida fikr bildirish mumkin.

«Avesto»da jamiyatdagi fuqarolar toifalari haqidagi ma'lumotlar ham davlatchiligimiz tarixi uchun muhim ahamiyatga ega. «Yasna»da yozilishicha, jamiyatda to'rt toifa: kohinlar, jangchilar, chorvadorlar va hunarmandlar mavjud bo'lgan. Shuningdek, unda yozilishicha jamiyat to'rt bosqichli: 1) nmanya (oila); 2) vis (urug'); 3) zantu (qabila); 4) daxyu (mamlakat) bo'lgan. Nmanya (oila) patriarxal oila hisoblanib, uni nmanapati (erkak boshliq) boshqargan. Oila o'z navbatida ota tomonidan katta oila – «nafa» tarkibiga kirgan. «Nafa» a'zolari yerga, yaylovga va boshqa mol-mulkka birgalikda egalik qilishgan.

Vis (urug') bir nechta «nafa»lardan iborat bo'lgan. Urug' boshlig'i vispati deb atalgan. Urug' hayotiga oid muhim muammolar «nafa» boshliqlaridan iborat bo'lgan urug' Kengashida muhokama qilingan. Voyaga yetgan yoshlarni urug' a'ziligiga qabul qilish ham urug' Kengashida hal qilingan. Yoshlar ma'lum udumlarni muvaffaqiyatli bajargan taqdirdagina urug'ning teng huquqli a'zolari hisoblangan. Shundan keyingina uylanishlari yoki boshqa huquqlarga ega bo'lgan. Zantu (qabila) jamiyat hayotida urug'ga qaraganda unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan. Qabila hayotiga oid masalalar qabila Kengashi-xanchamanada hal qilingan. Daxyu (mamlakat)ni daxyupati boshqargan. Daxyupati mamlakatni «daxyunam fratemadato» – birinchilar Kengashi bilan maslahatlashib boshqargan¹.

«Avesto» davlatchilimizning ilk bosqichlarida qanday ijtimoiy munosabatlar bo'lganligi muammosini o'rganishdagi ahamiyati ham muhimdir. Ma'lumki, yaqin-yaqingacha ilk davlatlarimiz quldorlik ko'rinishida bo'lgan deb kelindi. Hattoki hozirda ham ayrim darsliklarimizda ushbu holat davom etmoqda. Ushbu fikr tarafdorlari o'z qarashlarini «Avesto» asosida ham

¹ Стеблин – Каменский «Авесто» Душанбе 1989 г.

tasdiqlamoqchi bo'ladilar. Haqiqatan ham, «Yasna»da oilaning teng huquqli a'zolari – vira, vaysa, pariyaterlar haqida ma'lumot bor. Yuqoridagi qarash tarafdorlari ularni qullar, jamiyatni esa quldorlik ko'rinishida bo'lgan, degan xulosaga keladilar¹. Vaholanki, xuddi shu yerda vira, vaysa, pariyaterlarning hamma qatori diniy marosimlarda qatnashganliklari va bu marosimlarda hamma qatori to'lov to'laganliklari haqidagi ma'lumotlarga e'tibor berishmaydi. Axir, hamma qatori diniy marosimlarda qatnashgan va eng muhimi hamma qatori to'lov to'lagan kishilarni qul deb biladimi?! Yo'q, albatta. Axir qullar odam sifatida ko'rilmagan va ularning diniy marosimlarda hamma qatori qatnashishlari umuman taqiqlangan. Demakki, ilk davlatlarimizdagi ijtimoiy munosabatlar quldorlik ko'rinishida bo'lmagan. Ulardagi ijtimoiy munosabatlarni, sun'iy sug'orishning jamiyat hayotida tutgan muhim mavqeini hisobga olib, O'rta Osiyodagi ilk davlatlarni «Osiyocha ishlab chiqarish usuli»dagi davlatlar deb atash maqsadga muvofiqdir.

Antik davrda kechgan ijtimoiy-siyosiy va ekologik vaziyat bilan bog'liq ulkan migratsiya jarayonlari ko'plab ko'chmanchi chorvador aholining voha va uning atroflariga kirib kelishi va o'troqlashishini yanada tezlashtirgan. Bu mavzuda arxeolog M.H. Pardayevning ta'kidlashicha, "ilk antik davrda Ustrushonada aholining shaharlashuvi, demografik o'sish jarayonlari natijasida yangi shaharlarning paydo bo'lishi mamlakatning shimoliy, shimoli-g'arbiy qismida – Zominsuv va Sangzor daryolari havzasida izchil suratda amalga oshgan. Mil.avv. IV–III, II–I asrlarda eski Xovos, O'rdatepa, Qaliyatepa, Oydinsoytepa, Qo'rg'ontepa shahar yodgorliklari vujudga kelgan"². Ta'kidlash lozimki, bu paytda, nafaqat, Sangzor yoki Zominsuv kabi vohalar, balki dehqonchilik uchun sharoit mavjud bo'lgan mikrovohalarda ham aholining yanada gavjumlashuvi, yangi yerlarning jadal o'zlashtirilishi va bu yerlarda mustahkamlangan

¹ Массон В.М. К вопросу об общественном строе древней Средней Азии. – В кн.: история, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968.

² Пардаев М.Х. К вопросу об эволюции планировки замков- рабатов в Северо-Западной Уструшане // Тез, докл.науч.конф. посвящ.80-летию акад. Я.Г.Гулямова,-Т.: 1988. -С.72.

qishloq aholisi tezlik bilan o'sib borgan.

Ustrushonaning dehqonchilik vohalari haqida bayon qilingan xabarlar qadimgi yunon tarixchilarining Aleksandr Makedoniyning harbiy yurishlari haqidagi asarlarda yoritilgan. Bu asarlarning aksariyatida, Eron shohi Kir davrida qurilgan yetti shaharlarning bir-biri bilan bog'liq holda Aleksandrga qarshi qo'zgolon ko'targanligi haqida ma'lumotlar berilgan. Ularda qayd etilgan Maroqand va uning atrofidagi qishloqlarni o'ziga qaratib Aleksandr ko'p sonli armiyasi bilan Ustrushona orqali Makedoniyaga yurish qiladi. Oldingi pozitsiyadagi oziq-ovqat va qishloq aholisi kashak yig'uvchi makedon otryadini mahalliy aholi qo'zgolonchilik bilan butunlay qirib tashlaydi va ko'tarilish juda qiyin bo'lgan tog'liq qoyalari ustiga chiqib ketishadi. Aleksandr bu qoyani qo'zgolonchilik va talafot bilan egallaydi. Jang paytida uning o'zi ham yaralanadi. Ustrushonaning tog'liq qoyalari ilk bor tog'liq qoyalarda jang olib borish taktikasi o'zlashtirilgan. Ustrushonaliklar esa bunday jang olib borishni nihoyatda yaxshi o'zlashtirgan edi. Biroq Aleksandr qo'shinlarining bir necha baravar ko'pligi va jangning zamonaviy qurollanganligi urush taqdirini hal qiladi. Ustrushonaning yozishicha, "Tog' cho'qqisidagi himoyachilarni bir qismi qo'zgolonchilik bilan tashlanadi, ko'plari dushman qo'liga tushmaslik uchun qo'zgolonchilik o'zlarini tashlab halok bo'lishadi".

Ustrushona tezlik bilan Sirdaryo bo'yiga yetib kelgan Aleksandr bu yerda bir necha muddatda o'z qo'shini uchun harbiy qarorgoh quradi. Ustrushonaning yozishicha, bu vaqtda Ustrushonada mavjud bo'lgan qo'zgolonchilik isyon ko'tarilib, ular o'zlarining mustaqilligini – qo'zgolonchilik bo'ysunmasligini e'lon qiladilar. Aleksandr ularni qo'zgolonchilik bo'ysundirishiga to'g'ri keladi. Manbalarda qayd etilganicha, ikki kun ichida besh shaharni vayron qilib tizib qo'yadi. Aleksandr, "daryo bo'yi varvarlari"ning eng katta

shahri Kiropolga tomon yuzlanadi. U yaxshi mudofaa istehkomlari va ko'p ming kishilik jangovar himoyachilar qarshiligini tezda sindirolmagach, shaxsiy jasorat ko'rsatib oz sonli guruh bilan shahar ichkarisiga yorib kirib qo'zg'olonchilardan shafqatsiz o'ch oladi. Kiropolni o'zida 8 ming tub aholi qirib tashlanadi¹.

Aleksandr olti shaharni vayron qilganidan so'ng yettinchi shahar – Mamakena sari yo'l oladi. Kvint Kursiy Rufning ma'lumot berishicha, "Mamakenaliklar shaharni topshirmaslikka ahd qilishadi. Ularga taslim bo'lishsa jonlari omon qolishiga va'da berib, Aleksandr 50 otliq jangchisini shaharga elchilikka yuboradi. Shahardagilar elchilarni barcha rasm-rusumlarga amal qilgan holda izzat bilan kutib olishadi, keyin esa mehmondorchilik va sharobxo'rlik ta'sirida tezda uyquga ketgan 50 chavandozning hammasi qilichdan o'tkaziladi. Bundan qattiq g'azablangan Aleksandr darhol hujumga o'tadi, hujum natijasiz tugagach, lashkarboshilar Meliogr va Perdikkega shaharni qamal qilishni buyuradi. Hech qachon, hech qaysi shahar qamalga bunchalik qahramonlarcha bardosh bermagan edi. Aleksandrning o'zi ham boshidan tosh tegib qattiq yaralanadi va hushidan ketadi. Ko'plar uni o'ldi deb hisoblashadi. Lekin u hushiga kelgach qamalni yanada qattiq va shafqatsizlik bilan davom ettiradi.

Mamakena shahri mudofaa devorlari ostidan lahm kovlanib, devorning bir bo'lagi qulab tushgandan keyingina makedoniyaliklar shahar ichiga yopirilib kirishadi. Shahar zabt etiladi va vayron qilinadi"². N.N.Negmatovning yozishicha, Aleksandrqa qarshi qo'zg'olon ko'targanlar, Ustrushonaning tekislik qismida joylashgan Kiropol, Gaza, Baga, Kurkat, Sabat, Shavkat va Xovost shahar aholisi bo'lgan³. A.A.Gritsinaning yozishicha, "Aleksandrqa qarshi qo'zg'olon ko'targan shaharlardan biri Xantepa (Sobot) bo'lgan"⁴. Ustrushonada antik davrning miloddan avvalgi tarixiy voqealari

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1970. –Б. 96-99.

² Квинт Курций Руф. История Александра Македонского // История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин.Т.: Фан,1984.- С.125.

³ Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Усрушаны с древнейших времен по X в.н.э...-С.232-236.

⁴ Грицина А. А., Сверчков Л. М. Археологические исследования в Сырдарьинской области. // ИМКУ Вып. 23. – Т., 1990. – С. 117.

haqida bizgacha, asosan, yuqorida keltirilgan ma'lumotlar yetib kelgan. Keyingi uzoq davr mobaynidagi tarixiy yozma manbalarda Ustrushona haqida xabarlar uchramaydi.

Milodning III asri oxirlarida qudratli Kushon saltanati va Qang' konfederativ davlati parchalanib ketdi. Bu uning tasarrufidagi katta geografik hudud, asosan, O'rta Osiyoning ikki daryosi (Sirdaryo, Amudaryo) oralig'idagi barqaror o'troq hayot tarzidagi madaniy vohalarda mustaqil taraqqiyot jarayonlari boshlanishiga sabab bo'lgan. Bu Ustrushona mulklari uchun ham taalluqli bo'lib, bu yerda ham IV–V asrlarda mustaqil boshqaruv tizimi qaror topa boshladi. Ilk o'rta asrlarga oid manbalarda O'rta Osiyoning So'g'd, Choch, Farg'ona kabi dehqonchilik mulklari qatorida Ustrushona haqida ham eslatiladi¹. Bunday ma'lumotlar ilk bor Xitoy yilnomalarida uchray boshladi.

Yurtimiz tarixiga oid muhim hayotiy masalalar haqida O'rta Osiyo xalqlarining ilk yozma manbasi "Avesto"da ma'lumotlar berilgan. Ushbu manbaa yaratilishi arafasida ijtimoiy munosabatlar taraqqiy etib, ilk davlatchilik kurtaklari paydo bo'layotgan davr edi. "Avesto"ning ma'lumotlariga ko'ra, bu jamiyat chorvador hamda yarim o'troq – yarim ko'chmanchi va o'troq dehqonlar jamiyati bo'lib, ularning asosiy mulki – boyligi chorva mollari, shudgor qilib ekiladigan yerlar va yaylovlar bo'lgan. Uning matnlarida dunyodagi eng go'zal va maftunkor o'lkalar qatorida chorva uyurlari o'tlab yurgan dalalar ham madh etilgan. Jumladan, Vendidodning III fargardi 1-qismida: "Zamini hammadan ko'ra baxtliroq bo'lgan dunyodagi birinchi joy qayer? deb so'ralganda Axuramazda javob bergan: "Ey, Spitomo Zardusht! Bunday joy qo'lda pokiza o'tin, barsam, hovan va yangi sog'ilgan sut tutgan, o'z amal e'tiqodiga dilda ishonchi sobit, o'ktam ovoz, keng yaylovlar ishq'i bilan masrur va bu yaylovlarni qo'shiqqa solgan Ashavon oyoq bosgan zamindir"². Demak, dunyodagi eng baxtli birinchi joy – bu yangi sog'ilgan sut,

¹ Хўжаев А. Фаргона тарихига оид маълумотлар. "Фаргона" нашриёти 2013. – Б.80.

² Абдолниёзов Б., Исҳоқов М. "Авесто" ва қадимги чорвачилик. – Т., 2008 – Б. 71.

keng yaylovlar va chorvaga ega bo'lgan joylardir. "Avesto" yashlarida turlar, danay turlarining Yaksart saklari ekanligi¹, "Avesto"ning muqaddas iloh Anaxitaga bag'ishlangan qismida dastlabki Turon podsholari qarorgohlaridan Qang'xa (Qang'e) "baland va muqaddas" deb ta'riflangan siyosiy va diniy markazning Sirdaryoning o'rta oqimida bo'lganligi², chorvador xalqlardan xaomu pishiruvchi buyuk "tur"lar – xaumovargalarining Sirdaryo atrofidagi dashtliklarda yashaganligi kabilar ham eslatiladi³.

Umuman "Avesto"da chorvadorlar ijtimoiy hayoti haqida ham keng tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin. Bu davrdagi chorvadorlar ijtimoiy hayotini tahlil qiladigan bo'lsak, qadimgi dehqonchilik mintaqalarida boshqaruv tizimining tepasida "chorva va keng yaylovlar egasi" turganligi oydinlashadi⁴. Jangchi askarlar bu oriylar bo'lib, koxinlardan keyingi mulk egalari bo'lganlar. Yasnalarda Axuramazda aytadi: "Men ushbu muqaddas zaminda chorva mollarini asrovchi, chorva egaloriga ozod hayot va erkin yurishni ta'min etaman" (Yasna, 24. Gatlar). Akademik A.A. Asqarov ta'biri bilan aytganda, "Ana shu erkin hayot a'zolari oriylar edi. "Avesto"dagi chorvadorlar toifasi esa kohinlar va jangchi oriylar boyligi – chorva mol-qo'ylari va yilqilarini boquvchi cho'ponlardir"⁵. "Avesto"da asosiy boyluk chorva hisoblanganligi uchun ham chorva va uning sohiblariga nisbatan ulug' alqovlar keltirilgan.

Keyingi davrlarga oid manbalar, sayyoh, savdogar, elchi yoki missionerlik tarzida yurtimizga kirib kelgan kishilar tomonidan yozib qoldirilgan. Ularda faqat ba'zi voqealar, jumladan, siyosiy jarayonlar haqida yoritilib, chorvadorlarning xo'jaligi va yashash

¹ Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра. Archiv Orientalni, XXIV, 1956, №1.17с.

² Бартольд В.В. Согд-сочинение\ Т-III. Москва, 1965.94стр.

³ Абдуллаев К.А. Культ хаомы в древней центральной азии. Самарканд, 2009. С, – 47-49.

⁴ Исҳоқов М. "Авесто"да чорва ва чорвадорлар // Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдиэлари ва замонавий жараенлар. –Т., 2006. –Б. 44.

⁵ Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т.: «O'zbekiston» 2015. –Б. 96.

tarzi haqida esa umumiy ma'lumotlar berilgan. Masalan, Eron shoxi Doro I tomonidan Behustun qoyalariga bitilgan yodnomalarda jangovar saklar haqida "... ularning o'zlari cho'qqi qalpoq kiyib yuradilar. Men daryoga yetib keldim. Ularning sardori Skunxa ismli odamni tutib, mening huzurimga keltirdilar. Men o'z xohishim bilan saklar yurtiga yangi boshliq tayin qildim" degan jummalarni ham o'qishimiz mumkin¹. Ahamoniylarning Naqshi Rostam yozuvlarida mamlakatlar ro'yxati Midiya va Elamdan so'ng sharqiy viloyatlardan boshlanadi: "Baqtriya, So'g'diyona, Xorazm, Saka Xaumavarka, Saka tigraxauda... dengizdan narigi yerdagi saklar", tarzida². K. Shoniyozovning yozishicha, saklarning yirik uchta guruhidan tashqari to'rtinchi guruhi "So'g'diyonadan keyin, uning narigi tomonida (Ustrushona hududlarida F.T.) yashovchi saklar haqida Persopoldagi hamda Ekbotandagi yozuvlarda ham aks ettirilgan"³. Ular eron-fors manbalarida qayd etilishicha, Osiyo qit'asidagi yirik qabila birligi bo'lgan. Doro I ning Suza shahridagi podshox saroyida o'rnatilgan haykalidagi yozuvlarda Baqtriya, So'g'diyona va Xorazmdan tashqari "balchiq va tuproq o'lkasi saklari" ham tilga olinadi⁴. Persepol devorlaridagi eron ahamoniylariga tobe mamlakatlardan hiroj olib kelgan vakillar suratlari bo'rtma uslubda ishlangan. Uning o'n birinchi qatorida cho'qqi qalpoq kiygan tigraxauda saklari dasht otini yetaklab kelayotgan holda tasvirlangan⁵. Ushbu bitiklardan saklarning kiyinishi, xo'jalik mashg'ulotlari va siyosiy hayoti haqida ma'lumot olishimiz mumkin.

Qadimgi yunon tarixchilarining asarlarida ham O'rta Osiyo xalqlari haqida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Bu xalqlar tarixini yozish, Gomer, Esxil, Aristey kabi adiblar tomonidan boshlangan, lekin skif (sak va massaget)lar haqida keng va ancha aniq ma'lumotlarni birinchi bo'lib mil.avv. V asrda

¹ Asqarov A.A. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т., –Б.100.

² Ўша манба. Ўша жойда.

³ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 112.

⁴ Asqarov A.A. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т., –Б.101.

⁵ Ўша манба. Ўша жойда.

yashagan yunon tarixchisi Gerodot beradi. Gerodot o'zining "Tarix" asari (I, III, VII, IX jildlari)da sak (skif), massaget, xorasmiy, margush, sug'd, parikan kabi O'rta Osiyoda qadimda yashagan o'troq va ko'chmanchi xalqlar, Kir II va To'maris o'rtasidagi munosabatlar, massagetlarning xo'jaligi, turmush tarzi, urf-odat va marosimlari haqidagi ma'lumotlari qimmatlidir¹. Muarrixning yozishicha, "Massagetlar skiflar singari kiyinadilar. Turmush tarzlari bir xil. Ular otda va piyoda jang qiladilar. Odatda o'q-yoy, bolta va nayzalar bilan qurollanadilar. Ularning barcha buyum va asboblari oltin va misdan ishlangan. Massagetlar g'alla ekishmaydi, chorvachilik va baliq ovlash bilan kun kechiradilar. Araksda baliq ko'p. Sut ichadilar. Ular ibodat qiladigan yagona tangri-quyoshdir. Quyosh xudosiga otni qurbonlik uchun keltiradilarki, g'ayratli tangriga shiddatli va tez chopar jonlikni qurbon qilish lozim, deb hisoblaydilar. Massagetlar Sharqda quyosh chiqishi yo'nalishida, Araks daryosining narigi yog'ida joylashganlar". Yoki ... Massagetlar oddiy kishilar, Fors to'kin-sochinliklaridan bexabar... Ahamoniylar tomonidan tuzilgan 20 ta satraplikning 3 tasi O'rta Osiyodan tuzilgan bo'lib, 15-satraplik saklar va kaspilyliklardan iborat bo'lgan", deb ma'lumot beradi.

Antik davr muarrixlaridan Arrian (milodiy 90/95–175-yillar), skiflarning jangovarlik jasorati, ularning Iskandar qo'shiniga kutilmaganda paydo bo'lib, ilk bor zarba bergan jasur xalqlar ekanligi haqida noyob ma'lumotlar beradi. Ushbu muarrix o'z asarida, ayniqsa, o'lka xalqlarining Iskandarga qarshi ozodlik kurashlari, jumladan, So'g'ddan Tanaisga qarab yurishda, (Ustrushona) tog'lik qoyalarda bo'lgan jang, Iskandarning mahalliy aholi tomonidan yarador qilinishi, qahramon vatanparvarlarning tengsiz janglarda dushman qo'lga tushishdan ko'ra o'zlarini halok etishni afzal ko'rib, tog' qoyalardan tashlab halok bo'lishi², O'z qo'shini skif jangchilari bilan to'ldirgan Spitamen, Iskandar qo'shinlarining katta qismini o'rab olib qirib tashlashi, boshqa bir qismini asir olib hammasini o'ldirishi kabi voqealarni ishonarli

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая. М., 1985, 219-232 с.

² Арриан. Искандар юришлари. III китоб, 30, 11.

tarzda yozib qoldirgan¹. Kvint Kursiy Ruf, "Makedoniyalik Iskandar tarixi" asarida, Baqtriyaning rang-barang tabiati, hosildor bug'doy ekiladigan yerlari, Iskandarning harbiy yurishlari, uning skiflar bilan to'qnashuvi, So'g'diyonaning keng dashtli mamlakat ekanligi, uning atroflari bo'ylab yashaydigan ko'chmanchilar haqida to'xtaladi². Pompey Trog, Yustin (mil. avv. II–I asrlar) kabi muarrixlar ham O'rta Osiyo ko'chmanchi qabilalarining turmush tarzi, urf-odatlari va mashg'ulotlari to'g'risida ma'lumotlar beradi³.

Antik tarixchilaridan Strabon (mil. avv. I asr) birinchi bo'lib O'rta Osiyo xalqlarini umumiy bitta (skif) nomi bilan emas, alohida hududiy joylashishiga qarab, mayda guruhlarini ham sanab ko'rsatadi. Uning yozishicha, "Skiflarning katta qismi Kaspiydan boshlab sharqqa tomon daxlar deyiladi. Ulardan sharqda esa sak va massaget yashaydi"⁴. "... Baqtriyadan yuqorida Oks va Yaksart daryolari oralig'ida sug'dliklar va ko'chmanchilar o'rtasidagi chegara joylashgan", "... saklar sug'dliklardan Yaksart orqali, sug'dliklar esa Baqtriyadan Oks orqali ajralib turadi"⁵. Dionisiy Perieget ko'chmanchilar haqida shunday ma'lumot beradi: "Sug'd ortida Yaksart daryosi bo'ylab barcha kamonda jang qiluvchilar orasida eng mohiri va bexato otuvchilari hisoblangan saklar yashaydi". Yuqoridagi ma'lumotlardan Sug'diyonaning sharqiy chegaralari Sirdaryoning chap sohili bo'ylab o'tganligi ko'rinadi. I.V. Pyankov ma'lumotlariga ko'ra, antik davr tarixchilari O'rta Osiyo ko'chmanchilarini quyidagicha tasavvur etgan: O'rta Osiyoning g'arbida cho'l va dasht qismlarida "Massaget" ("Derbik") qabilalari ..., sharqida tog' va dasht qismlarida "Sak" qabilalari ..., Tanais (Sirdaryo) bo'ylari va uning narirog'ida "Dai"lar istiqomat qilishgan⁶.

¹ Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 5, 8.

² Бойназаров Ф.Б. Ўрта Осиёнинг антик даври. – Т., Ўқитувчи, 1991. – Б., 25-27.

³ Юстин. Эпитама Помпей Трога, // Вестник древней истории, 1954, N2, N8, 212-215с.

⁴ Страбон. География. XI, 8, 3.

⁵ Страбон... VII, 3, 12.

⁶ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. ТД. Ноябрь 1975. – Л., 1975. – С. 84-91.

Shunday qilib, Ustrushonaning dehqonchilik vohalari va unga tutash dashtliklarda yashovchi chorvador aholi hayoti bilan bog'liq tarixiy jarayonlar borasida so'z yuritilgan yozma manbalar qamrovi ilk tarixiy yozma manbalar vujudga kelishidan to o'rta asrlargacha bo'lgan uzoq tarixiy davr voqealari bilan bog'liq.

USTRUSHONANING QADIMGI DAVRIDA KECHGAN IJTIMOYIY-SIYOSIY JARAYONLAR

O'rganilgan arxeologik yodgorliklar materiallari Ustrushona xalqlarining antik davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayotini tahlil qilish imkonini beradi. O'rganilgan manbalarda Ustrushonada bu paytga kelib, yangi yerlarning faol o'zlashtirilishi, aholi sonining ortishi, ko'chmanchilarning qulay vohalarda o'troqlasha borishi va buning natijasida tovar ayriboshlash – savdo va hunarmandchilik rivojlanib, ijtimoiy jarayonlar faollashganligi seziladi. Buni bir tomondan, dehqonchilik vohalarida vujudga kelgan yodgorliklar markaziy mudofaa qobiliyatlarining mustahkamlanishi, shahar arkining va uning markaziy qismida joylashgan diniy markaz – otashkadaning barpo etilishi, sun'iy suv inshootlarining qurilishi va boshqalarda, ikkinchidan o'troq aholiga tegishli yodgorliklar va qishloq makonlari atrofidagi tog' yon bag'irlari va dashtliklarida ko'chmanchilarga oid mozorqo'rg'onlarning shiddat bilan ko'payib borganligida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Manbalarda Sirdaryo bo'yi chorvadorlar tomonidan ilk davlat uyushmalariga asos solinishi ancha erta (mil.avv. I ming boshlarida) bo'lganligi eslatiladi. "Avesto"da ular turlar deb nomlanadi. "Avesto" matnlari va uning qismlarini turli davrlarda shakllanganligini e'tirof etadigan bo'lsak, "Avesto" Yashtining iloh Anaxitaga bag'ishlangan joyida Qanxani nafaqat Turon sardorlarining dastlabki rezidensiyasi sifatida tilga olinadi, balki muqaddas Qanxani Turon qabilalarining qaysidar bir guruhini siyosiy va diniy markazi sifatida eslab o'tiladi. Demak Yaksart saklari (turlari) haqidagi yozma xabarlar ildizi "Avesto"ga ko'ra bronza davriga borib taqaladi¹. Unda yozilishicha, turlar podshohlari Frangrasyan boshchiligida deyarli butun O'rta Osiyoni bo'ysundirganlar. Faqatgina Drangiana hokimi Vishtasplar sulolasining asoschisi shoh Kavi Vishtaspgina Chaychasta

¹ Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т., –Б. 280.

ko'li bo'yida ularga zarba berishga muvaffaq bo'ladi¹. "Avesto" oyatlarida ta'kidlangan ushbu voqealar Sirdaryo bo'yi, jumladan Ustrushona uchun ham ilk siyosiy birlashma edi.

Akademik K.Shoniyozov yunonlar bosqini arafasida "Toshkent vohasida mavjud bo'lgan saklar qabila birligini sarkarda boshqargan bo'lib, bu o'z navbatida, qabila va urug' boshliqlari oq-soqollaridan tashkil topgan kengash yig'inida saylangan iqtisodiy va siyosiy masalalar ham shu kengash yig'ilishida hal qilingan"² deb ta'kidlaydi. Demak, Ustrushonada hokimyatni boshqarishda umumiy demokratik qonuniyatlar mavjud bo'lgan. Biroq, vaqt o'tishi bilan, (aniqrog'i, yunonlar bosqinidan keyin) dashtda amalda bo'lgan harbiy qabila ittifoqi tarzidagi tuzum davr talabiga mos kelmay qolayotgan edi. U qabilalarni to'liq ximoya qilishga qodir emas edi. Bu paytdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ham qang'arlar jamiyatiga katta ta'sir ko'rsatadi.

V.M. Masson ahamoniylargacha bo'lgan O'rta Osiyoning siyosiy xaritasida o'troq vohalar hamda ko'chmanchilar dunyosini tahlil qilib, chorvadorlarning har xil konfederatsiyasi bo'lganligi va turli ko'chmanchi qabilalarni birlashtirib turganligi, mil.avv. VI asr o'rtalarida massagetlar boshqa qabilalar orasida yetakchilik rolini bajarganligini ta'kidlaydi³. Ustrushonada yunon bosqinchilariga qarshi qo'zg'olonning kelishilgan vaqtda boshlanishi, sak qo'shinlarining daryo ortida to'planishi, va nihoyat, Maroqanddagi Spitamen boshchiligidagi qarshilik harakatlari kabi ko'tarilishlarning ayni bir vaqtda sodir bo'lishi kabi voqealar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda qabila yetakchilarining asosiy rol o'ynaganligi shubhasiz. Bu voqealar ustrushonaliklar ijtimoiy tuzumi, davlatchilik boshqaruv tartiblari va qo'shni hududlar bilan aloqalari haqida tasavvur hosil qilishga imkon beradi.

Ustrushona qabilalaridan birining nomi memakenlar. Bizgacha yunon manbalari orqali yetib kelgan (Kursiy). Bu qabila nomi tilga

¹ А. Маҳкам. "Авесто" тарихий-адабий едгорлик. –Т., 2001; М. Исоқов. "Авесто". Яшт китоби. –Т., 2001.

² Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар... – 30-31 б.

³ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. – № 73.

olinganda, markazi Kiresxata (Kiropol) shahri bo'lgan barcha viloyatlarning aholisi nazarda tutilgan. "Memaken" so'zining o'zi esa o'sha viloyat nomidan hosil qilingan bo'lishi ham ehtimoldan uzoq emas. Aftidan bu Sirdaryoning o'rta oqimi chap qirg'og'idagi tekisliklarda yashovchi eng yirik qabilalardan biri bo'lib, ular makedon istilochilariga qarshi kurashga boshchilik qiladilar¹. Istilochilar bu yerga kelgan vaqtda, manbalarda qayd qilinganidek, allaqochon ularning ko'p sonli manzilgohlari va o'z shaharlari bo'lgan. Ularning orasida kattaligi va tuzilishi haqida eng ko'p o'rganilgani Nurtepa shahriga oid ma'lumotlardan kelib chiqqan holda mulohaza yuritish mumkin. Uning maydoni qariyb 18 ga ni tashkil etgan.

Milod boshlariga kelib, ijtimoiy munosabatlar shakllanishi jadallashganligini nafaqat Ustrushonada o'rganilgan mozorqo'rg'onlar ashyolari, balki Qal'ai-Qahkaxa, Qaliyatepa, Xovos, O'rdatepa, Oydinsoytepa, Qo'rg'ontepa va boshqalarda o'rganilgan markazlashgan mustahkam harbiy mudofaa tizimlari, muhtasham ma'muriy inshootlar qoldiqlari va boshqa ko'plab topilmalar ham tasdiqlaydi. Bu holat Ustrushonaga kirib kelgan aholining faol tarzda ishlab chiqarish munosabatlariga tortilishi bilan ham izohlanadi. Shu bilan birgalikda, Ustrushonada yirik irrigatsiya inshootlari tizimining shu paytgacha aniqlanmaganligi va katta hajmdagi maydonlarda qishloq xo'jaligi ekinzorlarining bo'lmaganligi kabilar antik davrda siyosiy hokimiyatning hali to'liq shakllanmaganligini ko'rsatadi.

Arxeologik yodgorliklarda o'rganilgan materiallar Ustrushona chorvadorlarida ikkita ijtimoiy qatlam bo'lganligi yaqqol seziladi. Bular ko'p sonli chorvaga ega bo'lgan yirik boy – hukmdorlar va ular xizmatida bo'lgan kambag'al jamoachilar. Ta'kidlash lozimki, yashashning asosiy manbayi dehqon jamoalarida yer, shaharda hunarmandchilik bo'lgan bo'lsa, chorvador ko'chmanchi qabilalarda chorva hisoblanadi. Qadimdan ko'chmanchilarda chorva xususiy bo'lib, yaylovlar urug' va qabilalarga qarashli bo'lgan va undan barcha urug' a'zolari foydalanishda teng huquqli bo'lgan.

¹ Кадимий Зомин (тарих, археология, нумизматика, этнография). – Т., 2018. – Б. 147.

Chorvaning shaxsiy mulk hisoblanganligi ko'chmanchilar jamiyatida ijtimoiy munosabatlarni belgilovchi muhim vosita hisoblanadi. Chorvaning kam yoki ko'pligi jamiyat a'zolarining mavqeyini belgilagan. Ustrushona mozorqo'rg'onlardagi dafn odatlari hamda marhumlar yonidagi buyumlar qo'yilishida juda katta farq va tafovut kuzatilmaydi. Ushbu holat, boshqa hududlarda yashagan ko'chmanchilar ijtimoiy tuzumi, umumiy manzarasidan farq qilmaydi. Mozorqo'rg'onlarda o'rganilgan materiallar Ustrushona chorvadorlarida mulkiy tabaqalanish mavjud bo'lsa-da, tabaqaviy va sinfiy differentsiya sust rivojlanganligi, ijtimoiy differentsiya jarayoni va sinflar tashkil topishi tugallanmagan ko'rinishda bo'lganligini ko'rsatadi.

Ustrushonadagi Sag'onoq, G'ulbo va Shirinsoy kabi mozorqo'rg'onlarda o'rganilgan boy ashyoviy manbalar hududda yashagan etnik guruhlarining ijtimoiy tarkibi haqidagi ma'lumotlarni yanada boyitadi. Masalan, G'ulbodagi qabrlarning asosiy qismida marhumlar "to'liq qurollangan holda" yoniga qilich, xanjar, kamon o'qlari – umuman tirikligida ishlatgan jang qurollari qo'yilib, olov bilan poklab (yoqib) marhumga ulug' hurmat ko'rsatilib dafn etilgan. Qaysiki mozorqo'rg'onida harbiy qurollar jasad yoniga ko'p qo'yilgan bo'lsa, u shunchalik kuchli yondirilgan. Fikrimiz tasdig'i uchun G'ulbo 1-mozorqo'rg'onidagi marhum yonida jang qurollari yo'q. Shunga bog'liq holdadir, qabrda ham o'ldirgan jasad ham olov izlari umuman yo'q. Demak, qadim ustrushonaliklar dafn udumlarida har kimni ham olov yordamida poklab dafn etish odati bo'lmagan. Anglashimizcha, bu odat ko'proq tirikligida qahramonliklar ko'rsatgan jamiyatdagi ijtimoiy mavqei baland, jumladan qabila boshlig'i, harbiy sarkarda – jangchilar (va boshqa ulug' kishilar)ga qo'llangan.

Strabonning ta'kidlashicha, ko'chmanchilar olamida erkaklarning asosiy mashg'uloti harbiy ish bo'lgan. Bu barcha xususiyatlari va qatlami bilan professional yollanma qo'shinga mos kelgan. Ular har qanday vaqtda yaqin atrofdagi shahar va qishloqlarni talash yoki tovon olish uchun bosqinlar uyushtirishga tayyor bo'lgan. Strabon so'zlariga ko'ra o'xshash hayot tarzi saklarda "kimmeriyalar va trirliklarga qarshi kurashlarda sodir bo'lgan" shunday janglarning birida ular Baqtriya va Armeniyaning bir qismini egallab unga

o'zlarining nomini Saksenani berganlar¹. O'rta Osiyodan chiqib Hindgacha borgan ritsarlar obrazi Vanon, Aza, Aziles va boshqa podsholarning tangalarida aks etgan². G'ulbo 6-mozorqo'rg'oni yo'lagiga qaram kishini, pastdagi asosiy qabrga sarkarda yoki qabila boshlig'ini dafn etilishi Ustrushona chorvadorlarida ham ijtimoiy tabaqalar mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Yevroosiyoning bepoyon dashtlarida asosan ko'chmanchi chorvachilik tarzida xo'jalik yuritish mumkin edi. Ko'chmanchilar taqdir taqozosi bilan ko'plab janglarga ro'baro' kelgan. G'ulbo yodgorligi 2-mozorqo'rg'onida jasad yoniga barcha jang qurollari qo'yilib dafn etilgan marhum – suvoriyning qiyshayib "yarim otliq" (ot ustida bir yonga og'ib o'tirishi, "qozoqcha o'tirish" F.T.) ko'rinishida dafn etilgani uning o'z umrining katta qismini ot ustida o'tkazganligiga ishoradir. Shu bilan birga bunday o'tirish orqada ta'qib qilib kelayotgan dushmanga kamondan o'q uzish uchun ham juda qulay. Otda ketayotgan jangchi-chavandoz ko'rinishidagi jasadlarning yotish holatidan ularning dushmanga qarshi birdaniga hujumga o'tganligi, vaziyatga qarab jangda kamon va arqonlardan foydalangani (Abdullayev, 2012. S.74) va zarur bo'lganda, tezda g'oyib bo'lganligi va yana hujumga o'tganligidan guvohlik beradi. Tirikchilik uchun yangi yaylovlarga kelib joylashish ham oson kechmagan. O'tga boy yaylovlar esa hammani ham qiziqtirgan. Aksariyat yigitlar shunga bog'liq holda janglarda voyaga etgan. Mohir jangchi bo'lish, qahramonlik ko'rsatib jangda halok bo'lish sharafligini ko'rsatib beradi.

A.N. Bernshtam Kenko'l qabrlarida qo'rg'onning kirish yo'lagida bosh suyaklari yevropoid irqiga mansubi ikkita jasad dafn etilganligi, lahad ichida esa ikkita mongoloid irqiga mansub jasadlarni qayd qilib yo'lakda dafn etilgan jasadlar, xunlar tomonidan itoat ettirilgan yevropoid irqiga xos bo'lib, ular ichki kameradagi harbiylarning quli bo'lgan degan xulosani beradi³. Qadimgi saklar bo'yicha maxsus izlanishlar olib borgan

¹ Страбон, XI, VIII, 3

² Mitchiner M. Indo-Greek and Indo-Scythian coinage. Vol. 6. London, 1976. P.100, № 87.

³ Бернштам. А.Н. Кенкольский могильник. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. Вып. II. Л., 1940. – С. 29.

B.A. Litvinskiy ko'pgina sak qabilalari, jumladan Yaksart orti saklarining sinfiylik belgilari mavjud bo'lgan jamiyatda yashaganligini takidlaydi¹.

1938–39-yillar Baylikul ko'li atrofidagi Berkarra mozorqo'rg'onlarini o'rgangan A.N. Bernshtam bu yerdagi mozorqo'rg'onlarning barchasida bittadan jasad bo'lsa-da, o'lchamlarining har xil ekanligiga tayanib bu yerda mulkiy tabaqalinish belgilari mavjudligini bitta holatda esa majburlab o'ldirish holatini qayd qilib, u qul bo'lgan degan xulosaga keladi². Yuqoridagi misollar ko'chmanchilar ijtimoiy tuzumida ijtimoiy tabaqalar mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Ustrushona chorvadorlarining o'rganilayotgan davri uchun Yaksart saklariga xos ijtimoiy tuzum xos bo'lgan.

Mavjud manbalarga tayanib, Ustrushona chorvadorlari jamiyati mil.avv. II asrdan milodning VIII asrigacha ijtimoiy tabaqalar mavjud bo'lgan, harbiy demokratiya shaklida rivojlanganligini³, o'rta asr ko'chmanchilari jamiyatini esa davlatchilik ko'rinishiga ega bo'lgan siyosiy tuzilma sifatida e'tirof etish mumkin. Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, ilk sinfiy munosabatlar va umuman davlatchilikning paydo bo'lishi chorvadorlarda sekin asta kechgan. Chorvadorlar qabila va urug'larga bo'linib, urug'ni boshqarish urug' oqsoqol (yetakchi)lari ixtiyorida bo'lgan va ular yo'lboshchi biyni saylashgan. Urug' yetakchilaridan o'nlik, yuzlik boshqaruvchilari ham bo'lgan. Qabilani boshqarish ko'pincha bir urug' (bir oila emas F.T.) qo'lida bo'lib, u nasldan naslga o'tgan. O'z navbatida chorva patriarxal munosabatlarning asosi hisoblangan.

Hech bir jamiyat ishlab chiqarish sohasini yo'lga qo'ymay taraqqiy eta olmaydi. Chorvador aholida chorvaning soni va mahsuldorligi muttasil oshirib borish hayot farovonligini ta'minlagan. Chorvadorlarda oilaviy yer muammosiga alohida e'tibor qaratilib, foydalaniladigan yaylovlarida o'z tartiblarini qat'iy saqlaganlar.

¹ Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира»... –С. 194.

² Бернштам. А.Н. Археологические работы в Семиречье. КСИИМК. Вып. IV. – С. 43.

³ Лащук Л.П. Исторический структура социальных организмов средневековых кочевников // СЭ –М.: 1967.–№4. –С. 25-27.

Ustrushonada qayd qilingan va o'rganilgan mozorqo'rg'onlarning geografik joylashishi ko'chmanchilar o'z chorvalarini aralashtirib emas, alohida-alohida haydab boqqanligini ko'rsatadi. Bahorgi va kuzgi ko'chishlar belgilangan chegara bo'ylab kechgan, boshqa qabilaning bu yerga egalik qilishga intilishi o'zaro nizolarga sabab bo'lgan. Ayniqsa qishlovlar qattiq himoya qilingan.

Strabonning yozishicha, "...agarda birining yurtidan ikkinchisining o'tib ketishi avvaldan kelishilgan shartnomasiz yuz bersa, urush chiqar, so'ng yana bitim tuzilar, so'ng esa yana urushlar ochilardi. Qo'shnisining yeriga bosqinlar qilish, keyin bitimlar tuzish hamma ko'chmanchilarning hayoti ana shu tarzda davom etaverardi". Dehqonlar kabi chorvadorlar xo'jaligi ham barqaror siyosiy vaziyat tufayli ravnaq topib borgan. Ko'chmanchilar o'rtasidagi urush ko'pincha yaylovlar uchun kechgan.

Etnografik ma'lumotlardan ma'lumki, chorvadorlar jamiyatida yaylovlar daxlsizligini saqlash, vujudga kelgan nizolarni bartaraf qilish uchun maxsus "elbegi" mansabi joriy qilingan. Bu mansabga chorvadorlar orasida yuqori darajada obro'-e'tiborga sazovor oqsoqollar, aqlli va haqiqatgo'y odamlar qo'yilgan². Ko'chmanchilarda oilaviy yer – yaylovlarga alohida e'tibor qaratilgan. Ustrushona ko'chmanchilarining muqim yashash yeri bo'lmasa-da, har bir oila o'zining aniq qishlov, yaylov–ko'chish manziliga ega edi.

Chorvadorlar qishda dasht va cho'l mintaqasida, yozda esa, Turkiston tog'larining alp (yaylov) o'tloqlarigacha bo'lgan masofalardan mavsumiy tarzda almashlab foydalanishgan. Dehqonchilikning har xil turlari yaylov chorvachiligida ham yetakchi mavqe egallagan³. Tog'oldi hududlari sug'orma va lalmi dehqonchilik uchun qulay bo'lib, bu yerda qishga ozuqa to'plab, uy chorvachiligini ham rivojlantirish mumkin bo'lgan. O'rganilgan qablardan ko'plab qo'y suyaklari topilishi, mintaqa aholisi xo'jaligida asosiy uy hayvoni, tuya, yilqi va qoramollar ham bo'lishiga qaramay qo'y bo'lganligidan darak beradi. Ustrushona

¹ Страбон. География. XI, 8, 3,

² Пардаев А.Х. Жиззах беклиги – Ўрта Осиё хонликлари даврида (XVI-асрдан XIX-асрнинг 60- йилларигача). автореф... т.ф.н. – Ташкент: 2004. –Б. 24

³ Поляков С.П. Историографический этнография... – С. 51.

chorvadorlari iqtisodida chorvachilikning turli xil ko'rinishlari uy chorvachiligi, haydama chorvachilik va yaylov chorvachiligidan ko'chmanchilikkacha bo'lgan ko'rinishlar va dehqonchilikning lalmi va sug'orma shakllari ham ahamiyat kasb etgan.

Chorvadorlarda poda-poda bo'lib yurgan o'txo'r yovvoyi hayvonlarni ovlash ham katta ahamiyat kasb etgan. Sirdaryo bo'ylari turli xil jonivorlarga boy bo'lgan. To'qayzorlar sekin-asta dasht va cho'lliklarga almashinib borgan. Ommaviy tarzda ov qilinadigan darajada hayvonlar ko'pligidan bir nechta qabila birgalikda ovga chiqardi. Omadli ov ularning asosiy yemishi bo'lgan go'shtni ko'p miqdorda g'amlab olishga imkon bergan.

Ko'plab adabiyotlarda ko'chmanchilarning turmush tarzini doimiy bayram sifatida tasvirlashadi. Biroq haqiqiy holat bunday bo'lmagan, mavsumiy ko'chish oldidan chorvani haydash, yozgi yaylov va qarorgohlarga joylashish, kuzda qishlovga qaytish. Yozgi ishlar: qishga ozuqa jamg'arish, go'sht va sut miqdorini oshirish uchun chorvani tinimsiz oyoqlatib boqish, qo'riqlash, qo'ylarni qirqish, quduqdan suv chiqarish kabilar issiq ob-havo sharoitida oson emasdi. Chorvadorlar uchun qahraton qish va to'l (qishning so'nggi oyi – hutda qo'ylarning qo'zilashi) mavsumi ayniqsa og'ir kechgan. O'rta Osiyo sharoitida ko'chmanchilarning bir kunlik mehnati dehqonlarnikiga qaraganda ko'p bo'lmagan. Biroq chorvadan qo'shimcha mahsulot olish tezroq ro'y bergan va bu chorvadorlarning tezda boyib ketish imkonini ham bergan.

Tadqiqotlarimiz, Ustrushona chorvadorlarining qishlovlari asosan, chorva qishlashi va boqilishiga qulay joylarda – suv manbalari mavjud bo'lgan tog' vodiylari hamda qishning qahraton kunlaridan tabiiy himoyalangan manzillar bo'ylab joylashganligini ko'rsatmoqda. Qishlov (qishloqlar) va yaylovlar orasidagi masofa hun, usun va qang'arlarda odatda katta hududlarni (70–75 km.dan 200–250 km.gacha) o'z ichiga olgan¹. Ustrushonada esa mozorqo'rg'onlar joylashishiga nisbat berib aytadigan bo'lsak, qishlovlar masofasi yaqin, biroq uning chegarasi bo'ylab joylashgan yaylovlar 50–100 km gacha tog' va cho'l tomonga qarab, kimsasiz

¹ Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академија, 2008, – Б. 83.

va ochiq holda joylashgan. Ustrushona chorvadorlarning xo'jalik yuritishida hozirgacha saqlanib qolgan an'ana mavjud, unga ko'ra, qishloqning atrofi bo'ylab uzoq masofalargacha shu qavm (qishloq)ning yaylovlari davom etadi. Bu yaylov qanchalik bepoyon bo'lmasin o'z chegarasiga ega bo'lgan.

Ustrushona chorvadorlar hayot tarzida asosan ovul xo'jaligi (yaqin urug'larning bir-biriga bog'liqligi—F.T.) tizimi ham mavjud bo'lib, unda ko'plab oilalar birgalikda ommaviy tarzda bir joydan ikkinchi joyga ko'chishgan. Boshqa bir tizim esa chayla deb atalib, uning iqtisodiy birligi juft oila hisoblangan. Ovul va chayla tizimi asrlar davomida bir-biri bilan almashinib kelgan va urug'chilik tizimining mustahkamlanishi yoki tanazzuli bilan bog'liq bo'lgan emas. Bu tizim asosan xavfsizlikni ta'minlash uchun zarur edi. Shuning uchun ham ovul tizimi dashtda qudratli hokimiyat paydo bo'lib, talonchilik va qabilalararo urushlarga barham bergan davrlarda mavjud bo'lgan. Chorvadorlarning butun ovuli bilan bir paytda ko'chishi yerdan foydalanishga ham imkon yaratgan¹. Chorva boqiladigan yaylovlar va suvlarning chegaralanganligi ko'chmanchilarning o'z podasini taqsimlashiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida ko'char xo'jalik yurituvchi oilaning bo'linishiga sabab bo'lgan. Ko'pchilik ko'chmanchilarning qarorgohlari kechasi aravalar, posbonlar bilan o'rab olingan². Ustrushona tog'lari va cho'lliklar bo'ylab chorvasini boqib yurgan aholida esa aravalar ommalashmagan, kechga yaqin qarorgoh cho'pon itlari yordamida qo'riqlangan.

Xullas, Ustrushonada ham foydalanadigan yerlar, o'tloqlar va suvlarni taqsimlab olib, chegaralar daxlsizligiga amal qilish ko'chmanchi chorvadorlarni shafqatsiz to'qnashuvlardan saqlab qolishning yagona yo'li bo'lgan. Biroq, shuni ham ta'kidlash kerakki, biz bayon qilgan yerdan foydalanish tizimlarining xususiy mulkchilikka hech qanday daxli yo'q, chunki yerlar sotib olinmaydi, sotib yuborilmaydi. Yerlar qabila va urug'larga qarashli bo'lgan. Bu an'ana hozirgacha Ustrushona (Zomin va Baxmal vohalari)da saqlanib qolgan bo'lib, har bir qabila (joylashgan

¹ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточные Европы под властью Золото Ордынских ханов...—С. 97.

² Гумилев Л.Н. Қадимги турклар... —Б. 97.

qishloq)ning o'z yaylovlari mavjud. Yaylovlarni daxlsiz saqlash, xususiy chorvani asrash va ko'paytirish maqsadida sodir bo'lgan. Bunga xo'jalikdagi ixtisoslashuv va ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirishning alohida shakli deb qarash mumkin.

Chorvadorlar siyosiy tuzumi masalasi ular ijtimoiy-iqtisodiy tuzumining qanday bo'lganligi bilan ham bog'liq. Chorvadorlar xo'jaligi va siyosiy tuzilmasi butun tarixi mobaynida shakllanib, mukammallik kasb etib borgan bo'lsa-da, asl xususiyati va mohiyatiga ko'ra deyarli o'zgarmadi. Chorvadorlar tomonidan tarixda juda ko'plab siyosiy tuzilmalarga asos solingan bo'lib, ularning (mavjud bo'lgan davri va egallagan hududlariga ko'ra) sanab adog'iga yetish qiyin. Shunga ko'ra, bir guruh olimlar chorvadorlar tuzgan davlatlar vaqtinchalik ahamiyat kasb etuvchi qabila ittifoqlari tarzida mavjud bo'lganligini ta'kidlashadi¹. O'rta Osiyo chorvadorlarining siyosiy hayotida, har bir ko'chmanchi qabilaning tepasida o'z hukmdorining turishi, bu podsholar urush vaqtida harbiy qo'shinga qo'mondonlik qilishi, boshqa qabila boshliqlariga tinchlik yoki ittifoq to'g'risida elchilar yuborishi va hoqonlik taxtining avloddan-avlodga me'ros bo'lib o'tishi kabilar doimo kuzatiladi.

Antik davr muarrixlaridan Gerodot skiflarning o'z podshosi borligi, Plutarx skif podsholaridan, Idanfirs, Ateya haqida, Strabon esa ko'chmanchi skiflar podshosi Sirm haqida ma'lumot berib, ularning oddiy odamlar ekanligini ta'kidlaydi². Sak va usunlarning o'troq hayot tarzi bilan bog'liq yangi ma'lumotlar, ularda davlat bo'lganligi haqidagi fikrni mustahkamlaydi³. Qadimgi turkiy afsonalarda aytilishicha, davlatchilikning markazi hokimiyatni o'z qo'lida birlashtiruvchi shaxs hoqon hisoblangan. Boshqaruvda hoqonlikning hukmron sulolasi asosiy bo'lib, u uchta kuch – osmon, yer-suvning kuch va irodasi hamda turk

¹ Моисеев В.А. К вопросу о государстве у казахов накануне и в начальный период присоединения Казахстана и России // Восток, N4, 1995. – С. 25-26.

² Кшибеков Д. Кочевое общество. Алма-ата. Наука 1984. – С. 76.

³ Байпаков К.М., Подушкина А.Н. Памятники земледельческо Скотоводчески культуры Южного Казахстана. Алма-Ата, Наука, 1984.

xalqining yaratuvchanlik faoliyati tufayli yuzaga keltirilgan¹. Harbiy boshqaruvchixon, qabila ittifoqlari bo'lmagan paytlari oqsoqollar kengashida saylangan. Saylangan kishi shamanning tavsiyasi bilan shohlik unvonini qabul qilgan. Bunda hukmron unvonidan tashqari yangi davlat yoki ittifoq uchun nom ham qo'yilgan. Masalan, hunlar jamiyati 24 urug' birlashmasidan tashkil topgan bo'lib, har urug'ni alohida boshqaruvchi oqsoqoli bo'lgan.

Urug' oqsoqollari bir yilda uch marta yig'ilib qurultoy o'tkazganlar. Bu yig'inda muhim davlat ishlari hal qilingan. Oliy hukmdorni ham shu qurultoyda saylaganlar. Demak hun podsholari hokimyatga saylov yo'li bilan kelgan². Bunday tizimda qabilalar ittifoqi bilan birga bo'yinsundirilgan qabilalar va ittifoqqa asos solgan yetakchi qabilaning ham bo'lishidir.

Qang' davlatida Kengash muhim rol o'ynab, unda qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganlar va ularning fikri hal qiluvchi kuchga ega bo'lgan³. Ko'plab o'lkalar qatori, Ustrushonani ham o'z tasarrufida saqlagan podsho saroyi qoshida kengash mavjud bo'lib, uning ichki va tashqi siyosati va boshqa davlat ishlaridagi muhim masalalar ana shu kengash majlisida maslahat bilan hal qilingan. Aniqrog'i podsho hokimiyati maslahat majlisi bilan chegaralangan.

To'ng'ich Xan sulolasi tarixida (mil.avv. 202–225-yillar) Qang'o'y podshosi o'z oqsoqollari bilan maslahatlashib ish tutganligi eslatiladi⁴. Podsho hokimiyatining maslahat majlisi bilan hamkorlikda ish yuritadigan bu boshqaruv usuli tarixda harbiy demokratiya prinsiplari asosida tashkil topgan davlat tizimi deb nom olgan⁵. Qang' davrida unga qarashli yerlar bir necha viloyatdan tashkil topib, ularni jabg'u (yabg'u)lar boshqargan. Jabg'ular odatda, hoqonlarga yaqin kishilardan tayinlangan. Ustrushona kabi viloyatlarni boshqarish esa mahalliy hokimliklar

¹ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. – Т., "Маърифат", 2009, 196 б.

² Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар... – Б.73.

³ Ўша асар. – Б. 31.

⁴ Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений... 2- том. – Б. 184.

⁵ Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т., "Университет", 2007,167 б.

tasarrufida qoldirilib, ular hoqon tayinlagan tudanlar nazoratida markaziy hokimiyatga muntazam soliq (boj) to'lab turgan. Bunday tobe viloyatlarga Choch, Ustrushona, Sug'd, Xorazm, Orol bo'ylari va alanlar yurtlari kirgan.

Ma'lumki, chorvadorlarda davlat vujudga kelishi oqil, jasur, ishlarida omadli bir qabila boshlig'ining o'z qabilasi va keyin boshqa qo'shni elatlarni bo'ysundira olgan sardorning yetishib chiqishi bilan bog'liqligi ko'p kuzatilgan. Yagona sardor boshchiligida bir nechta qabilani bo'ysundirgan bir uruqqa mansub yetakchilar boshqa qabilalarni ham turli xil usullar bilan ittifoqchilikka kiritishgan. Noqulay tabiiy sharoit yoki turli xil yuqumli kasalliklar natijasida chorva mollarining qirilib ketishi kabi holatlar, boshqa qabilalarning bunday ittifoqlarga ixtiyoriy kirishiga sabab bo'lgan. Bu birlashuv ko'pincha harbiy ittifoqlar shaklida bo'lib, uning yiqilishi esa o'zaro nizolar, urug' va qabilalarning mustaqillik uchun intilishining tobora kuchayib borishiga sabab bo'lgan.

Natijada Sirdaryoning o'rta oqimlarida yashovchi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi sak qabilalarining Salavkiylar sulolasi bilan uzluksiz ravishda olib borgan kurashlari oqibatida, mil.avv. III asrda Qang' konfederativ davlati tashkil topadi¹. Bu davlat Sirdaryoning o'rta oqimida yashovchi tub yerli aholini va bir qancha o'lkalarni birlashtirgan.

Sosoniylar davri (224–651) manbalarida Qang'ning markaziy qarorgoh shahri "Qandiz" shaklida tilga olinadi. Shuningdek, Firdavsiyning "Shohnoma" asarida ham Kanka shahri bir necha bor eslatiladi². A.B. Litvinskiy qang'uylarning yozgi manzilgohlari Sirdaryo bo'ylab joylashgan. Hukmdorlarining poytaxt qarorgohi esa Toshkent yaqinida bo'lgan. Shu sababli Qang'uyning markazi ham Sirdaryoning o'rta oqimi degan fikrni ilgari suradi³. Arxeologlar Toshkent vohasidagi Qovunchi madaniyatini Qang'uy madaniyati

¹ Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Т., 1990. –Б.26.

² Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. –Т.: "Маърифат", 2009. - Б. 118.

³ Литвинский Б.А. Джунский могильник и некоторые аспекты кангюйской проблемы. // СА. 1967. №2.

deb hisoblashmoqda¹. Ushbu madaniyat mahalliy ildizlarga ega. "Avesto"da keltirilgan qanqa, qang'a, qandiz toponimlari mil.avv. II milodiy II asrlarga tegishli bo'lib, aynan shu asrlarda Sirdaryoning o'rta havzasida kankilar bunyod etgan Qanqa shahri paydo bo'ladi². Demak, tarixiy taqdiri Ustrushona chorvadorlari bilan tutashib ketgan, kang'li (saklar avlodi)larda o'troqlashuv va shahar madaniyatiga asos solinishi ancha erta paydo bo'lgan.

Xitoy manbasi "Shiji" (Tarixiy xotiralar)da Kangkiya –Qang'³-ga oid ilk ma'lumotlar nihoyatda qisqa bo'lib, unda mazkur mamlakat Buyuk Parkona (Dayyuan-Davan)ning shimoli-g'arbida joylashganligi, uning iqtisodiy asosi chorvachilik bo'lib, urfodatlar Ruzie (Yuechji)dan farq qilmasligi, ixtiyorida 80-90 ming kamonkashlari, ya'ni jangchilari bo'lganligi, mazkur davlat sharq-shimolda Hun imperiyasi, sharqda Buyuk Parkona, janubda Dayruzie (Da-yuechji) davlatlari bilan qo'shni ekanligi hamda ma'lum darajada hunlar ta'siri ostida ekanligi ta'kidlanadi⁴. Keyinchalik mil. avv. II asr boshlarida Qang' davlati Sirdaryoning o'rta oqimini, Shimoli-g'arbiy Farg'ona, Ustrushona, Sug'd va Xorazmni bo'ysundirgan. Bu davlatning asosiy markazi Sirdaryoning o'rta oqimlarida bo'lgan. Shimoli-sharqda esa usun, yuechji qabilalari bilan chegaradosh bo'lgan.

Bu paytda, Suse (Kesh-Shahrisabz), Fumu (Zarafshon vodiysi), Yuyni (Toshkent vohasi), Gi (Buxoro vohasi), Yuegyan (Urganch shahri va atrofi) kabi o'lkalar uning asosiy hududini tashkil etgan⁵. Xitoyshunos olim Ablat Xo'jayevning yozishicha, Kangiya davlati hududida Mi (Maymurg'), Shi (Kesh), Sao

¹ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Т., 1982. – С.28.

² Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса... – С.106.

³ А.А. Асқаров ва А. Хўжаевларнинг кейинги тадқиқотларида Қанғ атамаси "Қанғкия" тарзида қўлланилмоқда. Бундан ташқари илмий адабиётларда қанғуй, қанғуй, қанғли, қанғар тарзидаги атамалар ҳам учрайдики, улардан қай бирини қўллаш лозимлиги борасида ягона илмий тўхтамга келинмаганлиги учун биз айни пайтгача кўп қўлланган (К.Ш.Шониёзов) "Қанғ" ва "қанғуйлар" атамасидан фойдаланмоқдамиз.

⁴ Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар... – Б.146.

⁵ Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар... – Б.41.

(Kebudxan, Keshbud) kabi yirik viloyatlar bo'lib, "bu uchta davlat (hokimlik) qolganlariga nisbatan yirikroq bo'lgan va Xitoyga bevosita elchilar yuborgan"¹. Qang' hududi Orol dengizining shimoli-g'arbiy va Kaspiy dengizining shimoli (Yan va Yansay-sarmat) yerlarini ham o'z ichiga olgan.

Xitoy manbasi "Xan-shu"da So'nggi Qong'o'y davri haqida Farg'ona-Xitoy urushlari munosabati bilan eslatiladi. Davon qo'shnisi Qang' davlatining hukmdorlari qarorgohi Bityan va Sukek shaharlari bo'lib, bu shaharlar hozirgi Toshkent atrofida joylashgan, ular orasidagi masofa 160–180 kmga teng kelgan². Keyingi ma'lumotlar milodiy 270 yil Qang' inqiroziga oid. Unda Qang' podshosi elchisining Xitoyga kelganligi yoziladi. V asrda Qang' hududlari eftalitlar tomonidan bosib olingan. Ustrushonaning keyingi tarixi sharqdan kirib kelgan xioniy, eftalit va turk xoqonligi bilan bog'lanib ketadi.

Xitoy sayyohi va rohibi Syuan Szanning VII asrga oid ma'lumotiga ko'ra, sutulisen (ustrushona)liklarning urf-odatlarini chochliklarnikiga o'xshash bo'lib, ularning podshosi Turk xoqoni vassali hisoblangan³. Bu Ustrushonaning Farg'ona, Choch va Sug'd davlatlari kabi Turk xoqonligi ta'sirida ekanligini ko'rsatadi. Ustrushonaliklarning mahkamachilik ishlari sug'diy tilga yaqin, sug'diy tilning bir shevasida yuritilgan. V.A. Livshits, Chilxujradan topilgan yog'och taxtachaga tush bilan yozilgan hujjatlarni o'qib, uni Mug' arxivi hujjatlari bilan qiyoslagach, shunday xulosaga kelgan⁴. Biroq, bu boshqaruv o'troq vohalar uchun taalluqli bo'lib, ko'chmanchi chorvadorlarda o'zlarining turkiy an'analarga asoslangan siyosiy hokimiyati va shu tildagi mahkamachilik tili bo'lgan deyish mumkin.

Turk xoqonligi davrida Ustrushona ichki boshqaruviga ko'ra mustaqil bo'lgan bo'lsa, arablar bosqini bu boshqaruv tartiblariga zarba berdi va keyinchalik uning mustaqil mulk sifatidagi

¹ Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар... – Б.146..

² Хўжаев Аблат. Фарғона тарихига оид маълумотлар. "Фарғона" нашриёти, 2013. – Б.146.

³ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – Душанбе: Ирфон, 1989. – С. 366.

⁴ Согдийские документы с горы Муг. Вып. II: чтение, коммент. и пер. В.А. Лившица. – М.: Наука, 1962. –С. 71-74.

maqomini yo'qotdi. VIII asrning boshlariga oid sug'diy tilli Mug' arxivining A-14 hujjati – Panch viloyati hokimi Devashtichning Chochga yuborgan elchisi "Fatufarn maktubi"da: 'strwšnyk 'wt'k s'tw 'py'nstk – "Estrushana viloyati hammasi (dushmanga – arablarga) topshirilgan" jumlasini va A-9 hujjatidagi: 'strwšnk n'βw – "Estrushana odamlari" satrlari¹ bu paytda ham Ustrushonaning mintaqa siyosiy hayotida o'z o'rnini bo'lganligini ko'rsatadi.

Arablar Ustrushonani ham ulkan qudratga ega bo'lgan turk olami – ko'chmanchilar dashtidan ajratib tashlashga harakat qilganlar va buning uchun Ustrushonaning dasht hududlari bilan chegaralarida ulkan mudofaa devorlarini qayta tiklaganlar. Turklar tomonidan harbiy va siyosiy maqsadda qurilgan istehkom va qal'alarni buzib tashlaganlar. Biroq, Ustrushonaning ko'chmanchilar olami bilan aloqlari shunchalik bog'lanib ketgan ediki, uni na devor, na boshqa kuch bilan ajratib bo'lmaz edi. Bu madaniy aloqalar ko'p vaqt o'tmasdan yana qaytadan tiklangan.

Shunday qilib, mil.avv. I ming yillik o'rtalarida paydo bo'lgan harbiy demokratiya ko'rinishidagi siyosiy tuzim o'rta asrlargacha amalda bo'lgan. Qadimiy an'analar asosida jamiyatni boshqarayotgan qabila-urug' oqsoqollari, tudun, tarxan va xoqonlar o'z qo'li ostidagi odamlar soni va yaylovlarini aniq bilishgan. Bunday yashash tarzi va ko'chmanchilar jamiyatidagi boshqaruv tartiblari ming yillar mobaynida deyarli o'zgarishsiz saqlanib qolgan. Zahiriddin Bobur yozganidek, "Mo'g'ul dasturi bila tug' bog'ladilar... Mo'g'ul orasida Chingizxonning tuzuki xolog'acha Chingizxon yasab qo'yg'ondek o'qtir"².

Ko'chmanchilar jamiyati o'rta asrlarga kelib, xon yoki sulton, davlat arboblari, hokimiyat vakillari – noiblar, biy, oq suyaklar – aslzoda urug' vakillariga mansub oilalar, choparlar, chokarlar, qora (suyak) – oddiy chorvadorlar – yilqichi va cho'ponlar, boylarning xo'jaligida xizmat qiluvchilar, aslzodalarning xizmatkorlari va qullardan iborat ijtimoiy-siyosiy tarkibdan iborat bo'lgan. Bundan tashqari alohida savdogarlar, ma'naviyat

¹ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 5, 48.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1990. – Б. 90.

vakillari, mulla, baxshi kabi ijtimoiy guruh vakillari ham bo'lgan. Islomgacha ruhoniy shamanlarning nufuzi katta bo'lgan.

Xullas, Qang' davlati va undan keyingi davlat tuzilmalarining o'ziga xos boshqaruv tartiblari bo'lib, ular qadimiy turkiy boshqaruv udumlari bilan qorishib ketgan edi. Qadimiy ildizga ega o'zbek davlatchiligiga xos ayrim ijtimoiy-siyosiy munosabatlar keyingi davrlarda yanada sayqal topib davlatchilik an'alarida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu an'alar asosidagi boshqaruv tartiblari shunchalik mukammal ediki, natijada u ulkan hududlarni yagona tutumga keltirib tarqoq ellarni birlashtirdi. Manfaatlarni mushtarakligini ta'minladi. Qang' konfederatsiyasi davrida kechan bu jarayonlar, keyinchalik Ustrushonada ham mustaqil davlatchilik munosabatlarining shakllanishiga zamin hozirladi.

XULOSA

Xalqning shakllanishida ma'lum bir hududda yashagan etnoslarning yagona davlat tarkibida bo'lishi muhim omil hisoblanadi. O'zbekiston hududida davlatchilik tizimining paydo bo'lishi bilan o'zbek xalqi shakllanish jarayoni boshlangan. Demakki, o'zbek davlatchiligiga o'zbek xalqi asos solgan. Istiqlol yillarida keng miqyosda olib borilgan tadqiqotlar natijasida, Vatanimiz dunyo sivilizatsiyasining eng qadimgi madaniyat markazlaridan biri bo'lganligi va davlatchilik an'analari juda chuqur asosga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Davlatchiligimiz tarixini o'rganishda 1998-yilning yozida O'zbekistonning birinchi Prezidenti hurmatli I.A. Karimovning bir guruh tarixchi olimlar bilan uchrashuvi o'ziga xos tub burilish hisoblandi. Aynan shu uchrashuvda I.A. Karimov tomonidan davlatchilik tarixini qanday o'rganish to'g'risida ko'rsatma va takliflar berilib, «davlatchilik tariximiz tub burilish pallasiga kirgan bir paytda o'zimizning zamon va makondagi o'rnimizni aniq belgilab olishimiz, nasl-nasabimiz kimligini bilishimiz davr talabi»¹ deb hamda "O'zbek davlatchiligi qaysi asrda paydo bo'ldi? Qanday tarixiy bosqichlarni bosib o'tdi?... O'zbek xalqining shakllanishida qanday elatlarning ta'siri bo'lgan?"² deya bergan savollari va aniq yo'nalishga ega ko'rsatmalari davlatchilik tarixini o'rganishda konseptual ahamiyat kasb etdi.

Istiqlol yillarida, davlatchiligimizning paydo bo'lishi masalasida siyosiy maqsadlarni ko'zda tutib yondashilgan g'ayri ilmiy qarashlar davlatchiligimizning u yoki bu bosqichlari haqida ma'lum siyosiy maqsad yo'lida uydirilgan soxta qarashlarga zarba berildi. Davlatchiligimiz tarixini haqqoniy yoritib berish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etdi va bu masalada haqqoniy tarixning yoritilishiga erishildi.

O'zbek davlatchiligi tarixi uch yarim ming yildan ortiq tarixga ega. O'rta Osiyoning qulay jug'rofiy o'rni, tabiati, unumdor yerlari,

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йуқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 5.

² Ўша асар. – Б. 12.

ayniqsa bronza davriga kelib, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikning rivoji O'rta Osiyoda davlatchilikning erta paydo bo'lishiga sharoit yaratadi. Shahar va davlatchilik tizimining shakllanishi bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayondir. Davlatning paydo bo'lishi uchun shahar siyosiy, iqtisodiy, diniy markaz sifatida zarur bo'lsa, shaharning paydo bo'lishi uchun davlat shart-sharoitlarni yaratgan. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik rivoji, aholining voha-voha bo'lib joylashish tizimini u bilan bog'liq yirik aholi manzilgohlari (shaharlar)ning shakllanishiga olib keldi. O'rta Osiyo yagona tarixiy-geografik hudud hisoblansa-da uning barcha hududlarida shaharlar va davlatlar har xil tabiiy sharoitlar va tashqi omillar ta'sirida bir vaqtda paydo bo'lmagan.

O'rta Osiyodagi ilk davlatlar Qadimgi Sharqdagi singari shahar davlatlari ko'rinishida bo'lgan. Ular biror-bir voha bilan chegaralanib, uning tarkibida markaz vazifasini o'tovchi shahar va unga bo'ysinuvchi 10 ga yaqin qishloq bo'lgan. Davlatchiligimizning «Katta Xorazm», Kushon, Qang' davlatlari tarixiga oid muammolar bugungi kun tarixchilari oldida turgan dolzarb vazifalar hisoblanadi.

O'rta Osiyo tarixining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda qadimdan o'troq dehqonlar bilan ko'chmanchi chorvadorlar yonma-yon yashab kelishgan. Vohalarda o'troq aholi istiqomat qilishgan bo'lsa, vohalarni o'rab turuvchi adirlarda, tog'larda va cho'llarda ko'chmanchi – chorvador aholi yashagan. Ular o'rtasidagi munosabatlar qanday kechganligini bilish muhimdir, zero busiz O'rta Osiyo xalqlari tarixini, uning muammolarini to'g'ri hal qilib bo'lmaydi. Ayrim tarixchilar o'troq dehqonlar va ko'chmanchi chorvadorlar o'rtasidagi munosabatlarni birbirilari bilan doimiy urush holatida bo'lgan xalqlar o'rtasidagi munosabatlar tarzida bo'lgan deb baholaydilar. Ayniqsa ko'chmanchi chorvadorlar o'troq aholi manzilgoqlarini bosib, talon-taroj qilib, shuning hisobiga hayot kechiruvchi, o'zlari mustaqil rivojlana olmaydigan xalq sifatida ta'riflanadi. Manbalar tahlilidan ko'rinmoqdaki, bu kabi g'oyalar ikki xil xo'jalik a'zolarining o'zaoro munosabatlarini yaxshi bilmaslik natijasida sodir bo'lgan.

Ustrushona chorvadorlarining Qang' konfederativ davlati davriida oddiy tarzda yuzaga chiqqan pog'onali ulush tizimi oilaviy

munosabatlar shakllanishiga ta'sir etib, katta-katta oila jamoalari paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Qang'alar ana shunday idora usuli namunasini ulkan mamlakatni birgalikda idora etish usulini Ustrushonaga ham joriy etgan bo'lishi tabiiy. Ustrushona ko'chmanchilarining o'ziga xos bo'g'inli jamiyati, kishilar guruhi o'rtasida boshqariladigan bir xil asosli qarindoshchilik aloqalari kichik oilalardan katta patriarxal oilalarga, ulardan qabilalar tashkil topishini ta'minlagan.

Ustrushonada o'rganilgan yodgorliklar ashyolari antik davrda ijtimoiy munosabatlar taraqqiy etganligini ko'rsatadi. G'ulbo mozor qo'rg'onlarida ba'zi marhumlarning to'liq qurollangan holda dafn etilganligi ular jamiyatida harbiylarning alohida mavqega ega bo'lganligini anglatadi. Ustrushonaliklarning jamiyat tuzilishi urug'chilik an'analari asosida bo'lgan. Jamiyatning negizi katta oilalardan iborat bo'lib, katta oilalardan urug'lar, urug'lardan qabilalar tashkil topgan. Ya'ni ko'chmanchilarning o'ziga xos bo'g'inli ichki boshqaruv tartibi – oila va qabilalardan iborat tuzilmalar, jamiyatni qabila oqsoqollari orqali boshqarishni shakllantirgan. Bu esa, asl ildizi turkiy boshqaruv an'analari bilan qorishib ketgan o'zbek davlatchiligiga xos ayrim ijtimoiy-siyosiy munosabatlar shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йуқ.– Тошкент: Шарқ, 1998.
2. Мирзиёев Ш.М. "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. / Халқ сўзи. 2017 йил 16 июнь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сонли Фармони "Ўзбекистон Республикаси-ни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси". / Халқ сўзи. – 2017 й. 8 феврал.
4. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии.- Самарканд, 1993.
5. Анарбоев А.А. Жилише раннесредневекового Ахсиканта // ИМКУ. – Самарканд.: 2004. –№34. –С.158.,
6. Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 1994.,
7. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993.
8. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т.: «O'zbekiston» 2015.
9. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т.: "Университет", 2007.
10. Абдолниёзов Б., Исҳоқов М. Авеста ва қадимги чорвачилик. – Т.: 2008.
11. Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра. Archiv Orientalni, XXIV, 1956, №1.17с.
12. Абдуллаев К.А. Культ хаомы в древней центральной азии. Самарканд, 2009. С.
13. А. Махкам, "Авесто" тарихий-адабий ёдгорлик. Тошкент, 2001. М.Исҳоқов. "Авесто". Яшт китоби. Тошкент, 2001.
14. Байпаков К.М., Подушкина А.Н Памятники земледельческо Скотоводчески культуры Южного Казахстана. Алма-Ата,Наука, 1984.
15. Байпаков К.М. Город и степ в древности: оседлость и земледелие у саков и усуней Жетысу...

16. Брыкина Г.А. Юго западная Фергана в первой полевине 1-тысячелетия нашей эры. – М.: Наука, 1982.
17. Брыкина Г.А. Археологические памятники Баткена и Ляйляка (Юго-Западная Киргизия). Фрунзе, 1962. С. 9-10, рис.
18. Брагинский И.С. К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху. – Ташкент, 1942.
19. Бартольд В.В. Согд-сочинение\ Т-III. Москва, 1965.
20. Бернштам. А.Н. Кенкольский могильник. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. Вып. II. Л., 1940.
21. Бернштам. А.Н. Археологические работы в Семиречье. КСИИМК. Вып. IV. С. 43.
22. Бойназаров Ф.Б. Ўрта Осиёнинг антик даври, –Т.: Ўқитувчи, 1991. Юстин.
23. Беленицкий А.М. О «рабовладельческой формации» в истории Средней Азии. – Проблемы археологии Средней Азии. – Л., 1968.
24. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Т., 1982.
25. Бичурин Н.Я.(Иакинф) Собрание сведений... 2- том. – Б. 184.
26. Б.В.Лунин. Арриан. Поход Александра // История Узбекистана в источникахТ.: 1984. – С.104.27.Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.// Алма-Ата: Наука, 1989.
27. Варга Е.С. Очерки по проблемам политэкономии капитализма. – М., 1965.
28. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: 1988.
29. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар... –Б. 97.
30. Географическое общество СССР. Доклады отделению этнографии. М.: 1967. – № 1.
31. Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая. М.,1985,219-232 с. Арриан. Искандар юришлари. III китоб, 30, 11.

32. Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – Душанбе: Ирфон, 1989. – С. 366.
33. Грицина А. А., Сверчков Л. М. Археологические исследования в Сырдарьинской области. // ИМКУ Вып. 23. Ташкент, 1990. – С. 117.
34. Гафуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972.
35. Гарушянц Ю.М. Об азиатском способе производства. // Вопросы истории. – М., 1966. №2., Струве В.В. Понятие «азиатский способ производства». // Народы Азии и Африки. 1965. №1.
36. Гулямова Я Г,-Т.: 1988. -С.72.
37. Дьяконов И. М., Якобсон В. А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы», «империи». Проблемы типологии. // ВДИ. 1982.№2.
38. Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира (К возможности новых постановок вопросов). – История иранского государства и культуры. – М., 1971.
39. Дьяконов И. М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей. // ВДИ, 1963. №1.
40. Зеймаль Е.В. К периодизации древней истории Средней Азии. В кн.: Новые памятники письменности и искусства. – М., 1986.
41. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1990.
42. Исхоков А. Саразм. Душанбе, 1991.
43. Итина М.А. История степных племен южного приаралья. –М.: Наука, 1977.
44. Исҳоқов М.М. Унутилган подшолиқдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992.
45. Исҳоқов М. Авестода чорва ва чорвадорлар // Ўзбекистон худудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. –Т., 2006.
46. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен Андроновских общности и происхождения индоиранцев.– М.: 1994.
47. Кшибехов Л. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок.— Алма-Ата Наука, 1984,—238 с.

48. Кененсариев Т. Истоки взаимодействия кочевых и оседлых традиций Ферганской долины и историческая перспектива // Ош и Фергана в исторической перспективе. Вып. 3. – Бишкек: Изд. «Мурас», 2000.

49. Качановский Ю.В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? – М., 1971.

50. Қудратов С.С. Ўрта Осиё илк шаҳарлари ва давлатлари (ўқув қўлланма). Гулистон, 2007.

51. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского // История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Лунин.Т.: Фан,1984.

52. Кшибеков Д. Кочевое общество.Алма-ата. Наука 1984 76с.

53. Кошеленко Г.А. Заключение. Средняя Азия в античную эпоху. // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. – М., 1985.

54. Лившица В. А Согдийские документы с горы Муг. Вып. II: чтение, коммент. и пер– М.: Наука, 1962.

55. Литвинский Б.А. Джунский могильник и некоторые аспекты кангюйской проблемы. // СА. 1967. №2.

56. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира»...

57. Лащук Л.П.Исторический структура социальных организмов средневековых кочевников // СЭ –М.: 1967.–№4.

58. Массон В.М. Кочевнические компоненты кушанского археологического комплекса // Проблемы античной культуры. – М.: 1986.

59. Мандельштам А.М. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. – Л.: 1975. –С .156. Табл. VII. Рис.2.

60. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари...

61. Муҳамедов Ҳ. Қадимги мудофаа деворлари. – Т., 1961.

62. МОНС – Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период.- Т., 1955.

63. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Akademiya, 2008.

64. Mitchiner M. Indo-Greek and Indo-Scythian coinage. Vol. 6. London, 1976. P.100, № 87.
65. Массон В.М. Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке. // Вопросы истории. 1967. №5.
66. Массон В.М. К вопросу об общественном строе древней Средней Азии. – В кн.: история, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968.
67. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. - № 73.
68. Моисеев В.А. К вопросу о государстве у казахов накануне и в начальный период присоединения Казахстана и России // Восток, N4, 1995 25-26с.
69. Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Усрушаны с древнейших времен по X в.н.э...-С.232-236.
70. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари... –Б.138; 157.
71. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М.: 1979.
72. Пардаев М.Ҳ., Гофуров Ж.И. Уструшонанинг илк ўрта аср кишлоқ маконлари (ёзма ва археологик манбалар асосида). Тошкент, 2016.
73. Пардаев М.Х. К вопросу об эволюции планировки замков- рабатов в Северо-Западной Уструшане // Тез, докл.науч. конф. посвящ.80-летию акад.
74. Пардаев А.Ҳ. Жиззах беклиги – Ўрта Осиё хонликлари даврида (XVI-асрдан XIX асрнинг 60-йилларигача). автореф... т.ф.н. – Ташкент: 2004.
75. Поляков С.П. Истографический этнография... – С. 51.
76. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М.: 1982.
77. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. - Киев, 1989.
78. Першиц А.И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников // Основные проблемы африканистики: Этнография. История. Филология. - М.: Наука, 1973.
79. Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов// Ранние кочевни-

ки Средней Азии и Казахстана. ТД. Ноябрь 1975. – Л., 1975. – С. 84-91.

80. Плетнева С.А. От кочевой к городом // Материалы исследования по археологии СССР. – М.: 1967.–№ 142.

81. Путешествие в Восточные страны Плана Карпини и Гильома де Рубрука. – Алма ата: 1993. – С. 73.

82. Руденко С.И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках // Сулейменов Р.Б. Формационная природа кочевого общества: проблема и метод...–С. 67.

83. Rapin C. Nomads and the Shaping of Central Asia: from the Early Iron Age to the Kushan period // Proceedings of the British Academy-133. After Alexander Central Asia before Islam, 2007, 52 fig. 9, s

84. Смирнов К.Ф. Е.Е.Кузьмина. Происхождения индоиранцев в свете новейших археологических открытия. – М.: 1977.

85. Семенов Ю.И. Проблема социально-экономического строе древнего Востока. // Народы Азии и Африки. 1965.№4.

86. Стеблин – Каменский «Авесто» Душанбе 1989 г.

87. Струве В.В. Проблема зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ Древнего Востока. //ИГАИМК, 77. Л., 1934.

88. Толтов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. // ИГАИМК.Вып. 103. 1934.

89. Толстов С. П. Основные вопросы древней истории Средней Азии. // ВДИ.1938. №1.

90. Толстов С. П. Периодизация древней истории Средней Азии. // КСИИМК.Вып.28. М. – Л., 1949.

91. Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 г. // ТХАЭЭ.Т.2. – М., 1958.

92. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточные Европы под властью Золото Ордынских ханов...–С. 97.

93. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар.. – Б. 191-192.

94. Хўжаев Аблат. Фарғона тарихига оид маълумотлар. "Фарғона" нашриёти 2013.

95. Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. - М.: Наука, 1975.

96. Хлопин И.Н. Юго-Западная Туркмения в эпоху поздней бронзы. – Л., 1983.

97. Шайдуллаев Ш. Илк давлатларнинг археологик белгилари. Ўзбекистон тарихи. 2002й. № 3.

98. Шайдуллаев Ш., Омонтурдиев Ш. Ўрта Осиё кўчманчи халқларининг сиёсий бирлашмалари. // Марказий Осиё деҳқончилиги ва дашт цивилизациясининг ўзаро муносабатлари илмий назарий анжуман материаллари –Самарқанд: 2011.

99. Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар... – Т., 1990.

100. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи.Т., "Маърифат" 2009.

101. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи.Т., "Маърифат" 2009.

102. Эпитама Помпей Трога, // Вестник древней истории, 1954, N2, N8.

103. Ўзбекистон ССР тарихи. –Т., 1970.

104. Қадимий Зомин (тарих, археология, нумизматика, этнография). Тошкент, 2018.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Davlatchilikning shakllanishida o'troq dehqon va ko'chmanchi chorvador aholi munosabatlarining o'rni.....	7
Ilk davlatlar boshqaruv tizimi va ijtimoiy munosabatlari	20
Yozma manbalarda yurtimizda kechgan siyosiy jarayonlar tarixining yoritilishi	32
Ustrushonaning qadimgi davrida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar	46
Xulosa.....	62
Foydalanilgan adabiyotlar	65

**TOSHBOYEV FURQAT ESHBOYEVICH
ARAKULOV SHAXZOD SHAHZOD O'G'LI
ESHBOYEV SHAXRIYOR FURQAT O'G'LI**

USTRUSHONA XALQLARINING ANTIK DAVRDAGI SIYOSIY HAYOTI

Muharrir *S. T. Xashimov*
Musahhih *H. Zakirova*
Sahifalovchi *A. Xidoyatov*

Litsenziya raqami № AI 242. 04.07.2013 y.
Bosishga 25.02.2019 yilda ruxsat etildi.
Bichimi 60×84 1/16. "PT Serif" garniturası.
Ofset bosma usulda bosildi.
Nashr tabog'i 4,50. Adadi 50 nusxa.
7-sonli buyurtma.

«VNESHINVESTPROM» mas'ulyati cheklangan jamiyati.
100029, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30.
Tel / faks: (+99871) 244-75-75

Максим
Игорь
Дмитрий

ISBN 978-9943-4885-1-9

9 789943 488519